

E P Thompson

Tid, arbetsdisciplin och industrikapitalism

Denna uppsats publicerades 1967 i tidskriften *Past and Present* under rubriken: "Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism". Den svenska översättningen, av Gunnar Gällmo, är hämtad från samlingen *Herremakt & folklig kultur* (1983).

Se [Om Edward Palmer Thompson](#) av Lars Magnusson, för mer info om författaren.

* * *

Tess . . . började gå längs den mörka och krokiga gränden, som inte hade planerats för några snabba marscher; en gata som kommit till stånd innan varje centimeter av marken hade sitt värde, och när ur med bara en visare förslog till att dela upp dygnet.

Thomas Hardy

1

Det är ett banalt påpekande att viktiga förändringar beträffande tidsuppfattningen ägde rum i Västeuropas intellektuella kultur mellan åren 1300 och 1650.¹ I Chaucers *Canterbury Tales* uppträder tuppen fortfarande i sin uråldriga roll som naturens egen tidmätare. Chauntecleer

Caste up his eyes to the brighte sonne,
That in the signe of Taurus hadde yronne
Twenty degrees and oon, and somewhat moore,
He knew by kynde, and by noon oother loore
That it was pryme, and crew with blisful stevene . . .

(. . . lyfte blicken mot den klara solen / som hunnit till Oxens tecken / tjugo grader och något mer. / Han visste genom sin natur, utan att ha lärt sig det / Att primens timma slagit, och gol. . .)

Men trots att "By nature knew he ech ascensioun / Of the equynoxial in thilke toun" (. . . av naturen kände han varje uppgång / av dagningspunkten . . .), påpekas i dikten kontrasten mellan "naturens" tid och klockans:

Wel sikerer was his crowyng in his logge
Than is a klokke, or an abbey orlogge.

(Långt säkrare mätte han tiden med sin stämma / än en klocka eller ett kyrkur.)

Detta är ett mycket tidigt omnämnande av uret. Chaucer (till skillnad från Chauntecleer) var Londonbo, och medveten om tidsplaneringen vid hovet och i stadens organisation, och om den "köpmannatid" som Jacques Le Goff, i en tankeväckande artikel i *Annales* har ställt i motsättning till den medeltida kyrkans tid.²

Jag vill inte diskutera i vilken utsträckning denna förändring berodde på urets spridning från och med 1300-talet, och i vilken utsträckning denna i sin tur var ett symptom på en ny puritansk disciplin och borgerlig punktlighet. Vad vi än anser om saken så kan vi inte förneka

¹ Lewis Mumford framlägger en del intressanta tankar i *Technics and Civilization* (London 1934), i synnerhet på s. 12-18, 196-199. Se även S. de Grazia: *Of Time, Work, and Leisure* (New York 1962), Carlo M. Cipolla: *Clocks and Culture 1300-1700* (London 1967) och Edward T. Hall: *The Silent Language* (New York 1959).

² J. le Goff: "Au Moyen Age: Temps de L'Eglise et temps du marchand", *Annales*, E. S. C., XV (1960); och samme författare: "Le temps du travail dans le 'crise' du XIVe Sicle: du temps medieval au temps moderne", *Le Moyen Age*, lxxix (1963).

att förändringen finns där. Uret träder fram på den elisabetanska scenen och förvandlar Fausts sista monolog till en dialog med tiden: "the stars move still, time runs, the clock will strike". Stjärntiden, som har funnits i litteraturen lika länge som det funnits litteratur, har nu med ett enda steg lämnat himlavalvet och kommit in i hemmet. Både kärleken och döden upplevs intensivare när "the Snayly motion of the mooving hand"³ (visarens snigellika rörelse) glider fram över urtavlan. När uret bärs runt halsen kommer det nära hjärtat, som slår mindre regelbundet. De konventionella elisabetanska bilderna av tiden som en förtärare, en förgörare, en blodbesudlad tyrann, en lieman, är i och för sig urgamla, men nu upplever man dem intensivare och mer påträngande.⁴

Efterhand som 1600-talet fortsätter breder bilden av urverket ut sig tills den, med Newton, har uppslukat världsalltet; och kring mitten av 1700-talet (om vi skall lita på Sterne) har uret trängt ned till intimare nivåer. För Tristram Shandys far — "en av de människor som någonsin levat . . . som var mest regelbunden i allt han gjorde" — "hade under många år av sitt liv haft som regel . . . att den första söndagskvällen varje månad . . . dra upp ett stort golvur, som han hade stående ovanför trappan mot baksidan". "På samma sätt hade han så småningom fört in vissa andra små familjesysslor i samma periodicitet", vilket gjorde det möjligt för Tristram att mycket exakt räkna ut när han hade blivit avlad. Detta framprovocerade också *The Clockmaker's Outcry against the Author*.

"De beställningar jag hade fått på tillverkning av flera ur för riket har annulerats, eftersom ingen anständig dam nu för tiden törs säga så mycket som ett ord om att dra upp en klocka, för att inte utsätta sig för familjens alla små menande skämt . . . Gatflickornas stående uttryck har till och med blivit "Ursäkta, men vill herrn ha hjälp att dra upp klockan?"

Dygderika husmödrar (klagade "urmakaren") ställer undan sina klockor i skräpkammaren för att de inte skall "egga till köttsligt umgänge".⁵

Dessa grovkornigheter säger oss dock inte särskilt mycket om vårt problem: i vilken utsträckning och på vilket sätt påverkade denna förändring av tidskänslan arbetsdisciplinen, och i vilken utsträckning påverkade den arbetarnas inre tidsuppfattning? Om övergången till det mogna industrisamhället medförde en sträng omstrukturering av arbetsvanorna — nya discipliner, nya drivfjädrar och en ny människonatur som dessa drivfjädrar kunde verka effektivt på i vilken utsträckning står då detta i förhållande till förändringarna av den inre tidsregistreringen?

2

Det är välkänt att tidmätningen hos "primitiva" folk i allmänhet utgår från gamla invanda processer i arbetscykeln eller i de husliga sysslorna. Evans-Pritchard har analyserat nuernas tidskänsla:

Den dagliga tidmätaren är boskapsuret, de återkommande uppgifterna i samband med boskapskötseln. Tiden på dygnet och tidens gång under dygnet är för en nuer i första hand följden av dessa uppgifter och deras förhållande till varandra.

Bland nandi täckte en yrkesmässig tidsbestämning inte bara varje timme, utan varje halvtimme under dagen — klockan 05:30 har oxarna släppts ut på bete, klockan 06:00 har fåren släppts ut, klockan 06:30 har solen gått upp, klockan 07:00 har det blivit varmt, klockan 07:30 har getterna släppts ut på bete, och så vidare — en ovanligt välreglerad ekonomi. På ett liknande sätt utvecklas termer för tidmätningen. På Madagaskar kan tiden mätas i "riskokningar" (ungefär en halvtimme) eller "gräshoppstekningar" (ögonblick). Urbefolkningen vid

³ M. Drayton: "Of his Ladies not Comming to London", *Works*, ed. J. W. Hebel (Oxford 1932), iii, s. 204.

⁴ Denna förändring diskuteras i Cipolla: anført arbete; Erwin Sturzl: *Der Zeitbegriff in der Elisabethanischen Literatur* (Wiener Beiträge zur Englischen Philologie, lxi, Wien-Stuttgart 1965); Alberto Tenenti: *Il Senso della Morte e l'amore della vita nel rinascimento* (Milano 1957).

⁵ Anonymus: *The Clockmaker's Outcry against the Author of . . . Tristram Shandy* (London 1760), s. 42-43.

Cross River har rapporterats säga ”mannen dog på kortare tid än det tar att steka majs” (mindre än en kvart).⁶

Det är inte svårt att finna exempel på detta närmare oss kulturellt sett. I Chile på 1600-talet mättes tiden till exempel ofta i så och så många Credo. En jordbävning sades 1647 ha varat så lång tid som det tog att läsa två Credo, medan man kunde få ett ägg lagom kokt genom att läsa ett Ave Maria högt. I Burma har munkarna ända in i vår tid gått upp i gryningen ”när det är så ljusst att de ser handens ådror”.⁷ Oxford English Dictionary ger oss några engelskspråkiga exempel — ”pater noster wyle”, ”miserere whyle” (1450), och (i New English Dictionary men inte i Oxford English Dictionary) ”pissing while”, vilket förefaller vara ett inte helt exakt tidsmätt.

Pierre Bourdieu har noggrannare utforskat inställningen till tiden hos de kabylliska bönderna (i Algeriet) de senaste åren: ”En attityd av underkastelse och nonchalant likgiltighet inför tidens gång som ingen drömmer om att behärska, utnyttja eller spara . . . Brådska betraktas som bristande hyfs i förening med en djävulsk ärelystnad.” Uret kallas ibland ”djävulens kvarn”. Det finns inga exakta klockslag för måltiderna. ”Att stämna träff vid en exakt tidpunkt kan de inte tänka sig. De kommer bara överens om att mötas 'på nästa marknad'.” En populär sång lyder:

”Det lönar sig inte att löpa efter världen, ingen hinner någonsin ifatt den.”⁸

Synges ger oss ett klassiskt exempel i sin på noggranna observationer grundade skildring från Aranöarna:

Medan jag promenerar med Michael kommer ofta någon till mig och frågar hur mycket klockan är. Det är dock inte många som är så vana vid den moderna synen på tiden att de förstår mer än oklart vad en timme är för något, och när jag talar om för dem hur mycket min klocka är blir de inte nöjda, utan frågar hur länge det dröjer till skymningen.⁹

Den allmänna kännedomen om tiden på öarna är egendomligt nog beroende av vindriktningen. Nästan alla stugorna är byggda . . . med två dörrar mitt emot varandra. Den mest skyddade dörren står öppen hela dagen för att släppa in ljus. Om vinden kommer från norr står den södra dörren öppen, och skuggan från dörrposten som långsamt rör sig över köksgolvet visar tiden; men så snart vinden växlar till sydlig öppnas i stället den norra dörren, och eftersom ingen någonsin tänkt på att ordna ens med ett primitivt solur vet ingen hur mycket klockan är . . .

När det blåser nordan lagar den gamla kvinnan mina måltider ganska regelbundet, men när vinden kommer från söder serveras jag ofta te klockan tre i stället för sex . . .¹⁰

Naturligtvis kan man bara strunta i exakta klockslag på detta sätt i ett småbrukar- och fiskarsamhälle, där försäljning och administration inskränker sig till det minimala, och där dagens arbetsuppgifter (som kan skifta från fiske till jordbruk, bygge, nätlagning, taktäckning och hopsnickrande av en vaggga eller likkista) tycks ge sig helt naturligt utifrån de behov som

⁶ E. E. Evans-Pritchard: *The Nuer* (Oxford 1940), s. 100-104; M. P. Nilsson: *Primitive Time Reckoning* (Lund 1920), s. 32-33 och 42; P. A. Sorokin och R. K. Merton: ”Social Time: a Methodological and Functional Analysis”, *Amer. Jl. Sociol.*, xlii (1937); A. I. Hallowell: ”Temporal Orientation in Western Civilization and in a Pre-Literate Society”, *Amer. Anthropol.*, new ser. xxxix (1937). Andra källor beträffande primitiv tidmätning anförs i H. G. Alexander: *Time as Dimension and History* (Albuquerque, 1945), s. 26, och Beate R. Salz: ”The Human Element in Industrialization”, *Econ. Devel. and Cult. Change*, iv (1955), framför allt s. 94-114.

⁷ E. P. Salas: ”L'Evolution de la notion du temps et les horlogers à l'poque coloniale au Chili”, *Annales E. S. C.*, xxi (1966), s. 146; *Cultural Patterns and Technical Change*, ed. M. Mead (New York, UNESCO, 1953), s. 75.

Ö. a.: Enligt den theravadiska ordensregeln, som ännu formellt gäller i bl.a. Burma, får munkarna inta fast föda under den tid på dygnet som börjar när de kan se handflatans linjer och slutar när solen står som högst.

⁸ P. Bourdieu: ”The attitude of the Algerian peasant toward time”, i *Mediterranean Countrymen*, ed. J. Pitt-Rivers (Paris 1963), s. 55-72.

⁹ Jämför *ibid.*, s. 179: ”Spanskamerikaner rättar inte livet efter klockan på samma sätt som engelskspråkiga. Då de tillfrågas när de tänker göra ett eller annat svarar både lant- och stadsbor: ”Genast, vid två- eller fyrtiden.”

¹⁰ J. M. Synges: *Plays, Poems, and Prose* (Everyman edn., London 1941), s. 257.

dyker upp.¹¹ Men hans redogörelse betonar hur grundläggande olika tidsuppfattningar betingas av olika arbetssituationer och deras förhållande till ”naturliga” rytmer. Jägare måste uppenbarligen lägga ut sina snaror vid en viss tid på natten. Fiskare och sjöfarare måste rätta sitt liv efter tidvattnet. En inlaga från Sunderland 1800 innehåller bland annat orden ”med tanke på att detta är en hamnstad, där många människor måste vara uppe vid alla tider på natten för att uppmärksamma tidvattnet och sysslorna på floden”.¹² De centrala orden är ”uppmärksamma tidvattnet”: det sociala tidsmönstret i hamnstaden formas av havets rytm, och detta tycks vara naturligt och begripligt för fiskare och sjömän. Tvånget är naturens eget.

På liknande sätt kan det verka ”naturligt” att arbeta från gryningen till skymningen i ett bondesamhälle, i synnerhet under skördetiden: naturen kräver att grödan bärgas innan höststormarna börjar. Vi kan också lägga märke till liknande ”naturliga” arbetsrytmer i samband med andra sysslor inom lantbruket eller industrin: fåren måste ses till när de lammar och vaktas för rovdjur, korna måste mjölkas, milan måste vaktas så veden förkolnar men inte brinner upp (och kolarna måste sova i närheten), så snart man börjat utvinna järn får masugnarna inte slockna.

Den tidsuppfattning som uppstår i sådana sammanhang har betecknats som ”uppgiftsorienterad”. En sådan orientering är kanske den effektivaste i bondesamhällen, och den förblir viktig i by- och hemindustrier. Den har långt ifrån mist all betydelse på den brittiska landsbygden i dag. Tre saker måste påpekas i samband med uppgiftsorienteringen. För det första är den på sätt och vis lättare att fatta för en människa än det klockslagsinrutade arbetet. Bonden eller arbetaren tycks ägna sig åt det han själv upplever som nödvändigt. För det andra tycks gränslinjen mellan ”arbetet” och ”livet” vara mindre i ett samhälle där uppgiftsorienteringen är vanlig. Det sociala umgänget och arbetet går in i varandra, arbetsdagen blir längre eller kortare beroende på uppgiften, och man upplever ingen större konflikt mellan arbete och ”att fördriva tiden”. För det tredje förefaller denna inställning till arbetet slösaktig och lättjefull för människor som är vana att rätta sitt arbete efter klockan.¹³

En sådan tydlig distinktion förutsätter naturligtvis den oberoende bonden eller hantverkaren som referent, men uppgiftsorienteringen blir en mycket mer komplex fråga när arbetskraft anställs. Familjens hela ekonomi kan vara uppgiftsorienterad för en småbonde, men inom denna ekonomi kan det ändå finnas en arbetsuppdelning och rollfördelning, och förhållandet mellan bonden och hans barn kan bygga på samma disciplin som förhållandet mellan en företagare och hans anställda. Även här börjar tid bli pengar, företagarens pengar. Så snart medhjälpare direkt börjar anställas markeras övergången från uppgiftsorientering till klockslagsinrutat arbete. Arbete kan dock tidsplaneras utan någon tidmätare, och detta har mycket riktigt skett innan uret började spridas. Ännu vid mitten av 1600-talet räknade storbönderna det arbete de förväntade sig av sina anställda (liksom Henry Best) i dagsverken — ”Cunnigarth, med dess dalbottnar, är fyra dryga dagsverken för en skicklig slätterkarl”,

¹¹ Den viktigaste händelsen i öarnas förhållande till en yttre ekonomi på Synges tid var ångbåtens ankomst, som i stor utsträckning påverkades av tidvattnet och väderleken. Se Synges: *The Aran Islands* (Dublin 1907), s. 115-116.

¹² Public Rec. Off., W. O. 40/17. Av intresse är också andra exempel på att sjöfararnas tidsuppfattning kolliderade med stadsrutinerna. Marindomstolen ansågs alltid vara öppen ”ty främlingar och köpmän, liksom sjöfarare, måste utnyttja tidvattnet och vindarna, och kan inte utan att lida stort förfång invänta högtidliga processer och långdragna pläderingar” (se E. Vansittart Neale: *Feasts and Fasts* [London 1845], s. 249), medan i viss sabbatslagstiftning undantag gjordes för fiskare som siktade ett stim vid stranden under sabbaten.

¹³ Henri Lefebvre: *Critique de la Vie Quotidienne* (Paris 1958), ii, s. 52-56, föredrar att skilja mellan den ”cykliska tiden” som uppstår ur jordbrukets årstidsbundna växlingar, och den ”lineära tiden” i städernas och industriernas organisation. Mer tankeväckande är Lucien Febvres distinktion mellan ”Le temps vécu et le temps-mesure”, *La Problème de L'Incroyance au XVIe Siècle* (Paris 1947), s. 431. En något schematisk granskning av uppgifternas organisering i primitiva ekonomier finns i Stanley H. Udy: *Organisation of Work* (New Haven 1959), kap. 2.

”Spellowe är fyra makliga dagsverken” och så vidare¹⁴, och det Best gjorde för sin egen gård försökte Markham framställa i allmänna ordalag:

”En man . . . kan slå säd, som korn eller havre, om den växer tjockt, torrt och har slagits till marken, om han arbetar raskt och inte skär av spetsarna på axen, och om han låter halmen stå kvar och växa, en och en halv acre om dagen; men om säden växer mycket tjockt och högt så kan han på en dag slå två acres, eller två och en halv; men om den däremot växer kort och glest kan han slå tre acres på en dag, och ibland fyra, utan att överanstränga sig . . .”¹⁵

Dessa beräkningar är svåra, och beror på många skiftande faktorer. Ett enklare sätt att mäta tiden var uppenbarligen bekvämare.¹⁶

Detta sätt att mäta ger uttryck åt en enkel relation. De som anställs upplever en åtskillnad mellan företagarens tid och sin ”egen” tid, och företagaren måste *använda* sin arbetskrafts tid och se till att den inte slösas bort. Det som dominerar är inte uppgiften, utan tidens värde när tiden reduceras till pengar. Tid är nu valuta. Den fördrivs inte, den investeras.

Vi kan iakttaga något av denna kontrast i attityden till både tiden och arbetet i två avsnitt ur Stephen Ducks dikt ”The Thresher's Labour”. Det första avsnittet beskriver en arbetsituation som vi har kommit att betrakta som normerande på 1800- och 1900-talen:

From the strong Planks our Crab-Tree Staves rebound,
And echoing Barns return the rattling Sound.
Now in the Air our knotty Weapons Fly;
And now with equal Force descend from high:
Down one, one up, so well they keep the Time,
The *Cyclops* Hammers could not truer chime . . .
In briny Streams our Sweat descends apace,
Drops from our Locks, or trickles down our Face.
No intermission in our Works we know;
The noisy Threshall must for ever go.
Their Master absent, others safely play;
The sleeping Threshall doth itself betray.
Nor yet the tedious Labour to beguile,
And make the passing Minutes sweetly smile,
Can we, like Shepherds, tell a merry Tale?
The Voice is lost, drown'd by the noisy Flail . . .

Week after Week we this dull Task pursue,
Unless when winnowing Days produce a new;
A new indeed, but frequently a worse,
The Threshall yields but to the Marster's Curse:
He counts the Bushels, counts how much a Day,
Then swears we've idled half our Time away.
Why look ye, Rogues! D'ye think that this will do?
Your Neighbours thresh as much again as you.

(Mot de starka brädorna studsar våra käppar / och i ladorna ekar klappret. / Nu i luften höjs våra

¹⁴ *Rural Economy in Yorkshire in 1641 . . . Farming and Account Books of Henry Best*, ed. C. B. Robinson (Surtees Society, xxxiii, 1857), s. 38-39.

¹⁵ G. M.: *The Inrichment of the Weald of Kent*, 10th edn. (London 1660), kap. xii: ”A general computation of men, and cattel's labours: what each may do without hurt daily”, s. 112-118. (”En allmän beräkning av människors och djurs arbete: vad de utan skada kan uträtta per dag.”)

¹⁶ Löneberäkningarna utgick naturligtvis fortfarande från arbete från gryningen till skymningen. Så sent som 1725 definieras detta i en beräkning från Lanchashire: ”De skall arbeta från fem på morgonen till mellan sju och åtta på kvällen, från mitten av mars till mitten av september” — och därefter ”från soluppgången till kvällen”, med två halvtimmestraster för intagande av dryck, en entimmestrast för middag och (bara på sommaren) en halvtimmestrast för sömn. ”För varje timmes frånvaro därutöver, böte en penny.” *Annals of Agriculture*, xxv (London 1796).

skrovliga vapen, / och faller åter ned med samma kraft. / Ned en, en upp — så väl håller de tiden / att cyklopers hammare inte kunde göra det bättre . . . / I salta strömmar rinner svetten, / droppar från vårt hår eller sipprar nedför ansiktet. / Inget avbrott i arbetet unnas oss. / Det bullrande tröskverket måste ständigt gå. / När deras herre är borta, kan andra ta det lugnt / men det sovande tröskverket förråder sig självt. / Inte heller, för att lura det hårda arbetet / och få de flyende minuterna att le ljuvt, / kan vi som herdarna berätta en munter saga. / Rösten dränks av den larmande slagan . . .

Vecka efter vecka utför vi denna tråkiga uppgift, / utom när sädesrensningens dagar ger oss en ny / — en ny ja, men ofta en värre. / Tröskverket viker sig bara för husbondens svordomar. / Han räknar skäpporna, räknar hur mycket om dagen. / Sedan går han ed på att vi har förspillt halva vår tid. / Vad har ni för er, era skurkar? Tror ni att det här duger? / Era grannar tröskar dubbelt så mycket som ni.)

Detta tycks beskriva monotonin, alienationen från arbetsglädjen och den intressekonflikt som allmänt tillskrivs fabrikkssystemet. Det andra avsnittet beskriver skördearbetet:

At length in Rows stands up the well-dry'd Corn,
A grateful Scene, and ready for the Barn.
Our well-pleas'd Master views the Sight with joy,
And we for carrying all our Force employ.
Confusion soon o'er all the Field appears,
And stunning Clamours fill the Workmens Ears;
The Bells, and clashing Whips, alternate sound,
And rattling Waggons thunder o'er the Ground.
The Wheat got in, the Pease, and other Grain,
Share the same Fate, and soon leave bare the Plain:
In noisy Triumph the last Load moves on,
And loud Huzza's proclaim the Harvest done.

(I långa rader står den torkade säden, / en vacker anblick, och redo för ladan. / Vår nöjde husbonde betraktar den glad / och vi använder alla våra krafter till att bära. / Snart råder förvirring på hela åkern / och ett öronbedövande larm fyller arbetarnas öron — / klockorna och de snärtande piskorna hörs om vartannat, / och skramlande vagnar dundrar över marken. / Vetet bärs in, ärtorna och den övriga grödan / delar samma öde, och snart står åkern kal. / I larmande triumf rullar det sista lasset vidare, / och höga rop förkunnar att skörden är bärgad.)

Detta är naturligtvis ett obligatoriskt inslag i 1700-talets bondepoesi, och det är också sant att arbetarnas goda moral stärktes av den stora förtjänst de gjorde på skörden. Däremot skulle det vara ett misstag att se situationen under skördearbetet så att den byggde på direkt respons på ekonomiska stimuli. Det är också en tidpunkt då de äldre, kollektiva rytmerna bryter igenom de nya, och en stor mängd folklöre och lantliga seder skulle kunna återopas som indicier på den psykiska tillfredsställelse som skördefesten gav, och de rituella funktioner den fyllde, till exempel genom att den sociala ojämlikheten tillfälligt upphävdes. ”Så få det nu är som vet”, skriver M. K. Ashby, ”hur det var att bärga skörden för nittio år sedan! Fast de urarva inte fick någon större del av frukterna deltog de ändå i insatserna, i det djupa engagemanget och i glädjen bakom dem.”¹⁷

3

Det är långt ifrån klart i vilken utsträckning klockans exakta tid fanns tillgänglig vid tiden för den industriella revolutionen. Från och med 1300-talet uppfördes kyrkur och offentliga ur i storstäderna och i de viktigare handelsstäderna. De flesta engelska församlingar måste ha ägt kyrkur mot slutet av 1500-talet¹⁸, men det kan ifrågasättas hur noggranna de uren var, och

¹⁷ M. K. Ashby: *Joseph Ashby of Tysoe* (Cambridge 1961), s. 24.

¹⁸ För urets tidiga utveckling, se Carlo M. Cipolla: *Clocks and Culture*, passim; A. P. Usher: *A History of Mechanical Inventions*, rev. edn. (Harvard 1962), kap. vii; Charles Singer m.fl. (red.): *A History of Technology* (Oxford 1956), iii, kap. xxiv; R. W. Symonds: *A History of English Clocks* (Penguin 1947), s. 10-16 och 33; E. L. Edwards: *Weight-driven Chamber Clocks of the Middle Ages and Renaissance* (Altrincham 1965).

soluret fortsatte att användas (delvis för att ställa klockan) på 1600-, 1700- och 1800-talen.¹⁹

Ideella donationer gjordes ännu på 1600-talet (ibland markerade som ”clockland”, ”ding dong land” eller ”curfew bell land”) för klockringning tidigt på morgonen och på kvällen.²⁰

Till exempel donerade Richard Palmer i Wokingham (Berks) år 1664 vissa marker som skulle bekosta klockarens arbete att ringa i storklockan en halvtimme klockan åtta varje kväll och klockan fyra varje morgon, eller så nära dessa klockslag som var möjligt, från den 10 september till den 11 mars varje år

”inte bara därför att alla som bor där ljudet hörs därigenom kan förmås att gå till vila i god tid på kvällen, och stiga upp tidigt på morgonen för att ägna sig åt sina skilda arbeten och kall, (något som vanligen ledsagas av och lönas med sparsamhet och skicklighet). . . ”

utan också därför att främlingar och andra som vistades inom hörhåll för klockan under vinternätterna ”skall kunna få reda på vilken timma det är om natten, och få viss vägledning att hitta rätt på vägen”. Dessa ”förnuftiga syften”, ansåg han, ”kan inte annat än uppskattas av varje grannliga person, då samma sak sker och gillas i de flesta storstäder och handelsstäder, och på många andra orter inom riket . . . ” Klockringningen skulle också påminna människorna om deras förestående bortgång, om uppståndelsen och om yttersta domen.²¹

Det var bättre att använda sig av ljud- än ljussignaler, i synnerhet i växande fabriksdistrikt. I beklädnadsdistrikten i West Riding, i porslinsindustrins centrum the Potteries och förmodligen också i andra distrikt användes hornet fortfarande för att väcka folk på morgnarna.²² Bonden väckte då och då sina egna arbetare i deras stugor, och det råder inget tvivel om att ”the knocker-up” började med de första fabrikena.

Ett stort framsteg i hemurens noggrannhet kom när man började använda pendeln efter 1658. Farfarsklockor började få större spridning från och med 1660-talet, men ur med minutvisare (förutom timvisare) blev vanliga först långt senare.²³ Vad beträffar mer portabla tidvisare, var fickuret inte särskilt tillförlitligt förrän gången förbättrades och oron började användas efter 1674.²⁴ En överarbetad utformning föredrogs fortfarande framför enkel funktionsduglighet. En dagboksskrivare i Sussex skriver 1688:

köpte . . . ett ur med silverboett, som kostade mig 31 i . . . Detta ur visar mig timmar på året, månens faser och vattnets ebb och flod, och det går 30 timmar på en uppdragning²⁵

Professor Cipolla anser att det var 1680 som de engelska urmakarna för nästan hundra år framåt fick övertaget över sina konkurrenter på kontinenten.²⁶ Urmakarkonsten hade uppstått

¹⁹ Se M. Gatty: *The Book of Sun-diales*, rev. edn. (London 1900). Som exempel på en avhandling som i detalj förklarar hur man ställer tidmätare med hjälp av soluret, se John Smith: *Horological Dialogues* (London 1675). För exempel på solurens fördelar, se C. J. C. Beeson: *Clockmaking in Oxfordshire* (Banbury Hist. Assn. 1962), s. 76-78; A. J. Hawkes: *The Clockmakers and Watchmakers of Wigan, 1650-1850* (Wigan 1950), s. 27.

²⁰ Eftersom många kyrkur inte var försedda med slagverk kompletterades de med att någon ringde i kyrkklockan.

²¹ *Charity Commissioners Reports* (1837/8), xxxii, del 1, s. 224. Se även H. Edwards: *A Collection of Old English Customs* (London 1842), i synnerhet s. 223-227; S. O. Addy: *Household Tales* (London 1895), s. 129-130; *County Folk-Lore, East Riding of Yorkshire*, ed. Mrs. Gutch (London 1912), s. 150-151, *Leicestershire and Rutland*, ed. C. J. Bilson (London 1895), s. 120-121; C. J. C. Beeson, anført arbete, s. 36; A. Gatty: *The Bell* (London 1848), s. 20; P. H. Ditchfield: *Old English Customs* (London 1896), s. 232-241.

²² H. Heaton: *The Yorkshire Woollen and Worsted Industries* (Oxford 1965), s. 347. Wedgwood tycks ha varit den förste som ersatte hornet med klockan i the Potteries: E. Meteyard: *Life of Josiah Wedgwood* (London 1865), i, s. 329-330.

²³ W. I. Milham: *Time and Timekeepers* (London 1923), s. 142-149; F. J. Britten: *Old Clocks and Watches and Their Makers*, 6th edn. (London 1932), s. 543; E. Bruton: *The Longcase Clock* (London 1964), kap. ix.

²⁴ Milham: anført arbete, s. 214-226; C. Clutton och G. Daniels: *Watches* (London 1965); F. A. B. Ward: *Handbook of the Collection illustrating Time Measurement* (London 1947), s. 29; Cipolla: anført arbete, s. 139.

²⁵ Edward Turner: ”Extracts from the Diary of Richard Stapley”, *Sussex Archaeol. Coll.*, ii (1899), s. 113.

²⁶ Se den beundransvärda överblicken över den engelska industrins ursprung i Cipolla: anført arbete, s. 65-69.

ur smideskonsten²⁷, och släktskapen märktes fortfarande i de hundratals oberoende urmakare som tog emot lokala beställningar i sina egna verkstäder och som fanns spridda i alla handelsstäder, och till och med i de större byarna, i England, Skottland och Wales på 1700-talet.²⁸ Fast många av dessa inte åtog sig några mer krävande uppdrag än att tillverka vardagliga golvur åt bondgårdarna, fanns också geniala hantverkare i deras led. Till exempel fulländade John Harrison, urmakare och före detta snickare i Barton-on-Humber (Lincs.), en skeppskronometer, och 1730 kunde han hävda att han hade

fått ett ur att visa tiden i större överensstämmelse med sanningen än någon kunde ha trott vara möjligt, med tanke på hur många sekunder som hinner förflyta under loppet av en månad, och att uret under denna tid inte visar fel med mer än en sekund . . . Jag är säker på att jag kan minska denna felvisning till 2-3 sekunder om året.²⁹

Och John Tibbot, en urmakare i Newton (Mon.), hade 1810 fulländat ett ur som (enligt vad han uppgav) sällan visade fel med mer än en sekund på två år.³⁰ Mellan dessa ytterlighetsfall fanns de många skarpsinniga och mycket kompetenta hantverkare som spelade en kritiskt viktig roll inom de tekniska innovationerna under den industriella revolutionens inledande stadier. Upptäckten av detta överläts faktiskt inte åt senare tiders historiker. Saken diskuterades livligt i petitioner från urmakarnas sida mot de skatter som pålades i februari 1798. I petitionen från Carlisle stod till exempel:

. . . att bomulls- och yllefabrikerna nu har ett så fulländat maskineri är en förtjänst som helt kan tillskrivas urmakarna, av vilka ett stort antal nu under flera år har . . . ägnat sig åt att uppfinna och tillverka samt övervaka sådant maskineri . . .³¹

Småstädernas tillverkning av större ur (clock-making) överlevde in på 1800-talet, även om det från början av detta sekel blev vanligt att ortens urmakare köpte sina delar färdigtillverkade från Birmingham och satte ihop dem i sin egen verkstad. Tillverkningen av mindre ur (*watch-making*) koncentrerades däremot redan från 1700-talets första år till ett fåtal centra, av vilka de viktigaste var London, Coventry, Prescott och Liverpool.³² En minutiös arbetsdelning ägde tidigt rum inom industrin, vilket underlättade storskalig produktion och låga priser. Industrins årsproduktion när den var som störst (1796) beräknades till mellan 120 000 och 191 678, av vilket en avsevärd del gick på export.³³ Pitts felbedömda försök att beskatta uren varade

²⁷ Så sent som 1697 bekämpade smedskräet i London urmakarnas monopol (från och med 1631) med motiveringen att ”det är välkänt att de är de ursprungliga och riktiga klocktillverkarna och att de äger fullständig skicklighet och kunskap i denna konst...”: S. E. Atkins och W. H. Overall: *Some Account of the Worshipful Company of Clockmakers of the City of London* (London 1881), s. 118. För beskrivning av en bysmed som samtidigt var urmakare, se J. A. Daniell: ”The Making of Clocks and Watches in Leicestershire and Rutland”, *Trans. Leics. Archaeol. Soc.*, xxvii (1951), s. 32.

²⁸ Listor över sådana urmakare finns i F. J. Britten: anført arbete; John Smith: *Old Scottish Clockmakers* (Edinburgh 1921) och I. C. Peate: *Clock and Watch Makers in Wales* (Cardiff 1945).

²⁹ Records of the Clockmaker's Company, London Guildhall Archives, 6026/1. Se (beträffande Harrisons kronometer) F. A. B. Ward: anført arbete, s. 32.

³⁰ . C. Peate: ”John Tibbot, Clock and Watch Maker”, *Montgomeryshire Collections*, xlviii, del 2 (Welshpool 1944), s. 178.

³¹ *Commons Journals*, liii, s. 251. Vittnen från Lancashire och Derby kom med liknande uppgifter: *ibid.*, s. 331 och 335.

³² Centra för urmakerikonsten, som kom med inlagor mot skatten 1798, var London, Bristol, Coventry, Leicester, Prescott, Newcastle, Edinburgh, Liverpool, Carlisle och Derby: *Commons Journals*, liii, s. 158, 167, 174, 178, 230, 232, 239, 247, 251, 316. Det uppgavs att 20 000 var sysselsatta i yrket bara i London, och av dessa 7 000 i Clerkenwell. I Bristol sysselsattes däremot bara 150-200. Beträffande London, se M. D. George: *London Life in the Eighteenth Century* (London 1925), 173-176; Atkins och Overall: anført arbete, s. 269; *Morning Chronicle*, den 19 dec. 1797; *Commons Journals*, liii, s. 158. Beträffande Bristol: *ibid.*, s. 332. Beträffande Lanchashire: *Vict. County Hist. Lancs.* (London 1908), ii, s. 366-367. Någon historisk överblick över urmakarbranschen i Coventry på 1700-talet tycks inte ha skrivits.

³³ Den lägre bedömningen gjordes av ett vittne inför den kommitté som granskade urmakarnas petitioner (1798): *Commons Journals*, liii, s. 328 — beräknad årlig konsumtion inom landet 50 000, export 70 000. Se även en liknande bedömning för 1813 i Atkins och Overall: anført arbete, s. 276. Den högre bedömningen gäller boetter

visserligen bara från juli 1797 till mars 1798, men blev ändå en vändpunkt i industrins utveckling. Redan 1796 klagade branschen över konkurrensen från Frankrike och Schweiz. Dessa klagomål blev allt starkare under 1800-talets första år. Urmakarskrået hävdade 1813 att smugglingen av billiga guldur hade fått en stor omfattning, och att dessa ur såldes av juvelerare, kortvaruhandlare, modister, sömmerskor, franska leksaksaffärer, parfymhandlare och så vidare, ”nästan uteslutande för överklassens bruk”. Samtidigt måste en del billigt smuggelgods, som såldes av pantlånare eller handelsresanden, ha nått underklassen.³⁴

Det fanns uppenbarligen gott om ur omkring år 1800, men det är inte lika uppenbart vilka som ägde dessa ur. Doktor Dorothy George, som skriver om 1700-talets mitt, menar att ”både arbetare och hantverkare ofta ägde silverur”, men tesen är inte bestämt daterad och mycket ofullständigt dokumenterad.³⁵

Det genomsnittliga priset på enkla golvur som tillverkats lokalt i Wrexham 1755-1776 låg på mellan två pund jämnt och två pund femton shilling. En prislista på nya golvur, utan fodral, från Leicester 1795 har priser på mellan tre och fem pund. Ett välgjort fickur kostade säkert inte mindre.³⁶ Ytligt sett kunde ingen arbetare, vars budget dokumenterats av Eden eller David Davies, ens ha kunnat fundera på sådana priser, och av städernas hantverkare låg de bara inom räckhåll för de bäst betalda. Den uppmätta tiden tillhörde vid seklets mitt (kan man misstänka) fortfarande adeln, hantverkarmästarna, bönderna och köpmännen. Kanske var den invecklade formgivningen, och förkärleken för dyrbara metaller, en avsiktlig betoning av statussymboliken.

Men det förefaller också som om situationen förändrades under seklets sista decennier. Den debatt som föranleddes av försöket att lägga skatt på alla ur 1797-1798 ger litet material. Denna påлага var kanske Pitts mest impopulära, och förvisso hans minst framgångsrika:

If your Money he take — why your Breeches remain;
And the flaps of your Shirts, if your Breeches he gain;
And your Skin, if your Shirts; and if Shoes, your bare feet.
Then, never mind TAXES — *We've beat the Dutch fleet!*³⁷

(Om han tar dina pengar har du byxorna kvar / och skjortan får du behålla, om han lurar av dig byxorna, / och skinnet om du mister skjortan, och fötterna om du inte får behålla skorna. / Strunta i skatterna — vi har slagit nederländska flottan!)

Skatten uppgick till två shilling sex pence för varje fickur av silver eller billigare metall, tio shilling för varje fickur av guld och fem shilling för varje större ur. I debatterna om denna skatt förtjänar ministrarnas uttalanden att uppmärksammas enbart för sina motsägelsers skull. Pitt förklarade att han väntade sig att skatten skulle inbringa 200 000 pund om året:

Faktum är, tänkte han, att eftersom antalet skattebetalande hushåll är 700 000, och eftersom det i varje hushåll förmodligen finns någon som har ett fickur, så skulle enbart skatten på fickur inbringa

som präglats i Goldsmiths Hall — 185 102 silverboetter 1796, vilket 1816 hade sjunkit till 91 346 stycken — och finns i *Report of the Select Committee on the Petitions of Watchmakers*, PP. 1817, vi och 1818, ix, s. 1 och 12.

³⁴ Atkins och Overall: anfört arbete, s. 302 och 308, — som bedömer (i överkant?) att 25 000 guldur och 10 000 silverur importerades huvudsakligen illegalt, om året; och Anonymus: *Observations on the Art and Trade of Clock and Watchmaking* (London 1812), s. 16-20.

³⁵ M. D. George: anfört arbete, s. 70. Naturligtvis användes olika sätt att mäta tiden utan klockor. Gravyren av ullkammaren i *The Book of English Trades* (London 1818), s. 438, visar att han har ett timglas på arbetsbänken. Tröskare mätte tiden med hjälp av ljuset genom dörröppningen som rörde sig över ladans golv. Arbetarna i Cornwalls tenngruvor mätte tiden under jorden med hjälp av levande ljus. (Informationen har hämtats från herr J. G. Rule.)

³⁶ I. C. Peate: ”Two Montgomeryshire Craftsmen”, *Montgomeryshire Collections*, xlviii, del 1 (Welshpool 1944), s. 5; J. A. Daniell: anfört arbete, s. 39. Det genomsnittliga priset på fickur som exporterades 1792 var fyra pund: P. P. 1818, ix, s. 1.

³⁷ ”A loyal Song”, *Morning Chronicle*, 18 dec. 1797.

denna summa.

Samtidigt hävdade vissa ministrar, som svar på kritik, att klockor var lyxvaror. Finansministern helgarderade sig. Ur ”var förvisso nyttovaror, men också lyxartiklar . . . som i allmänhet ägdes av personer som mycket väl skulle kunna betala . . . ” ”Han ämnade dock undantaga enklare ur, av det slag som i allmänhet ägdes av underklassen.”³⁸ Finansministern betraktade uppenbarligen skatten som något som skulle kunna bekosta både ett och annat. Han gissade på en summa som var mer än tre gånger så hög som statschefen antog:

UPPSKATTNINGSTABELL

Artiklar	Skatt	Finansministerns bedömning	Gör
Fickur av silver el. billigare metall	2 s. 6 d.	£ 100 000	800 000 ur
Fickur av guld	10 s. 0 d.	£ 200 000	400 000 ur
Större ur	5 s. 0 d.	£ 300 000-400 000	ca. 1 400 000 ur

Pitts ögon lyste inför utsikterna till ökade statsinkomster när han ändrade sina riktlinjer: *ett ur (eller en hund) kunde ägas som nyttovara — två eller fler var ett tecken på överflöd.*³⁹

Arbetet med att öka statens intäkter försvarades av den lilla detaljen att skatten visade sig omöjlig att indriva.⁴⁰

Alla hushåll befalldes att vid kännbar vite sända in förteckningar över de ur som fanns i huset. Skatten skulle betalas en gång i kvartalet:

Herr Pitt har mycket riktiga föreställningar om landets återstående finanser. Skatten på ur *två shilling och sex pence om året*, skall delas upp på *kvartalsbetalningar*. Detta är mycket värdigt och storslaget. Man känner att man betyder något när man betalar *sju och en halv penny för att stödja religionen, egendomen och samhällsordningen.*⁴¹

I själva verket betraktades skatten som rena idiotin, som upprättandet av ett spionagesystem och som ett slag mot medelklassen.⁴² En köpbojkott inleddes. De som ägde guldur smälte ned boetten och satte på en ny av silver eller billigare metall.⁴³ Centralorterna för handeln med ur råkade in i kris och depression.⁴⁴ När lagen avskaffades i mars 1798 sade Pitt sorgset att skatten skulle ha inbringat mycket mer än de ursprungliga beräkningarna gav vid handen, men det framgår inte klart om han avsåg sina egna beräkningar (200 000 pund) eller finansministerns (700 000 pund).⁴⁵

Vi förblir alltså okunniga (även om vi är i mycket gott sällskap). Det fanns många tidmätare i omlopp på 1790-talet. Tonvikten förskjuts från ”lyx” till ”nyttovara”. Till och med lant-

³⁸ Undantagen i lagen (37 Geo. III, c. 108, cl. xxi, xxii och xxiv) var a. ett ur i varje hushåll som var undantaget från ”window and house tax”, det vill säga lantarbetarhem, b. ur ”tillverkade av trä, eller fästade vid trä, av det slag som vanligen säljs direkt av tillverkaren till ett pris som inte överstiger 20 shilling . . .”, c. tjänstefolk i jordbruket.

³⁹ *Morning Chronicle*, 1 juli 1797; *Craftsman*, 8 juli 1797; *Parl. Hist.*, xxxiii, passim.

⁴⁰ Under det år som slutade den 5 april 1798 (tre veckor efter upphävandet) hade skatten inbringat 2600 pund: P. P., ciii, Accounts and Papers (1797-1798), vol xlv, 933 (2) och 933 (3).

⁴¹ *Morning Chronicle*, 26 juli 1797.

⁴² Betecknande är hur trögt det gick att driva in skulderna. Skattelagen trädde i kraft i juli 1797. Under det år som slutade i januari 1798 inbetalades 300 pund. Skattelagen avskaffades i mars 1798. Under det år som slutade i januari 1799 inbetalades skatteskulder på 35 420 pund, under det därpå följande året 14 966 pund. P. P., cix, Accounts and Papers (1799-1800), li, s. 1009 (2) och 1013 (2).

⁴³ *Morning Chronicle*, 16 mars 1798; *Commons Journals*, liii, s. 328.

⁴⁴ Se de petitioner som citerats i not 32 ovan; *Commons Journals*, liii, s. 327-333; *Morning Chronicle*, 13 mars 1798. Två tredjedelar av urmakarna i Coventry sades vara arbetslösa: *ibid.*, 8 dec. 1797.

⁴⁵ *Craftsman*, 17 mars 1798. Det enda lagen åstadkom var att det på krogar och offentliga platser sattes upp en så kallad ”Act of Parliament Clock”.

arbetare kan ha träur som kostar under pundet. I själva verket sker en allmän spridning av klockor, precis som man kunnat vänta sig, i exakt det ögonblick då den industriella revolutionen kräver en större samordning av arbetet.

Även om vissa mycket billiga tidmätare — billiga i ordets alla betydelser — började dyka upp, så fortsatte priset på tillförlitliga ur under flera decennier att ligga långt över det som en normal hantverkare hade råd att betala;⁴⁶ men vi bör inte låta oss vilseledas av normala ekonomiska preferenser. Det lilla instrument som reglerade industrilivets nya rytmer var samtidigt ett av de angelägnare av de nya behov som den industriella kapitalismen skapade för att ge kraft åt sin framåtryckning. Ett ur var inte bara användbart. Det skänkte också prestige åt sin ägare, och många var villiga att knappa in på annat för att skaffa sig ett. Det fanns olika källor och olika tillfällen. Under flera decennier sipprade en stadig ström av bra men billiga ur från ficktjuvarna till mottagarna, pantlånarna och pubarna.⁴⁷ Till och med en arbetare kunde få oväntade pengar en eller ett par gånger i sitt liv, och slänga ut dem på ett ur. Det kunde gälla värvningspengar⁴⁸, skördeintäkter eller den årliga utbetalningen till tjänstefolket.⁴⁹ I vissa delar av landet grundades så kallade ”Clock and Watch Clubs” för kollektiva avbetalningsköp.⁵⁰ Dessutom var uret fattigmans bank, ett sätt att investera sina besparingar. Om det blev dåliga tider kunde man sälja eller pantsätta det.⁵¹ ”Den här klockan”, sade en Londonsättare på 1820-talet, ”kostade mig fem pund när jag köpte den, och jag har stampat på den mer än tjugo gånger, och fått ut mer än fyrtio pund sammanlagt. Den är en riktig skyddsängel. Den är en fin klocka när man har det illa ställt.”⁵²

Så snart någon arbetargrupp fick en högre levnadsstandard var ett av de första tecknen på detta, som en utomstående lade märke till, att de skaffade sig klockor. I Radcliffes välkända redogörelse för guldåldern för handvävarna i Lancashire på 1790-talet hade männen ”var sin klocka i fickan”, och varje hus var ”väl möblerat, med ett ur av elegant mahogny eller elegant utsirat”.⁵³ I Manchester femtio år senare uppmärksammade en journalist samma sak:

Ingen fabriksarbetare i Manchester är utan klocka ett enda ögonblick mer än han är tvungen till. Här och var, i bättre hus, kan man se ett gammaldags åttadagars-ur med metallurtavla, men den absolut vanligaste varianten är den lilla holländska apparaten med sin pendel som snabbt och helt öppet svänger fram och tillbaka inför alla som vill se på.⁵⁴

⁴⁶ Importerade ur uppgavs kosta så litet som fem shilling 1813: Atkins och Overall: anfört arbete, s. 292. Se även not 38 ovan. Priset på ett tillförlitligt brittiskt fickur av silver uppgavs år 1817 (*Committee on Petitions of Watchmakers*, P. P., 1817, vi) ligga på mellan två och tre guineas. På 1830-talet kunde man få ett tillförlitligt ur av billigare metall för ett pund: D. Lardner: *Cabinet Cyclopaedia* (London 1834), iii, s. 297.

⁴⁷ Många ur måste ha bytt ägare i Londons undre värld. 1754 lagstiftades (27 Geo. II, c. 7) mot dem som tog emot stulna ur. Ficktjuvarna lät sig naturligtvis inte bekomma av detta. Se till exempel *Minutes of Select Committee to Inquire into the State of the Police of the Metro-polis* (1816), s. 437 — ”ta ur, skulle kunna bli av med dem lika lätt som med någonting annat . . . Det måste vara ett mycket bra patentsilverur som inbringar två pund, ett guldur fem eller sex pund.” Mottagare av stulna ur i Glasgow sägs ha sålt dem i stora mängder på den irländska landsbygden (1834). Se J. E. Handley: *The Irisk in Scotland, 1798-1845* (Cork 1943), s. 253.

⁴⁸ ”Winchester, som är en av de allmänna mötesplatserna för lantvärnets volontärer, har varit skådeplats för upplopp, utsävningar och orimligt överdåd. Man förmodar att nio tiondelar av de värvningspengar som betalats till dessa män, och som uppgick till minst 20 000 pund, lades ut på platsen hos pubar, modeaffärer, urmakare, hattmakare och så vidare. Av rent lättsinne hände det till och med att sedlar lades på smörgås och äts upp”: *Monthly Magazine*, september 1799.

⁴⁹ Vittnen inför 1817 års Select Committee klagade på att undermåliga varor (ibland kända som ”judeklockor”) prånglades ut på marknader på landet och såldes åt de godtrogna på skenauktioner: P. P., 1817, vi, s. 15-16.

⁵⁰ Benjamin Smith: *Twenty-four Letters from Labourers in America to their Friends in England* (London 1829), s. 48. Här åsyftas delar av Sussex — tjugo personer bildade en förening, betalade fem shilling var i tjugo veckor i följd och lottade sedan ut ett fempunds-ur till var och en.

⁵¹ P. P., 1817, vi, s. 19 och 22.

⁵² C. M. Smith: *The Working Man's Way in the World* (London 1853), s. 67-68.

⁵³ W. Radcliffe: *The Origin of Power Loom Weaving* (Stockport 1828), s. 167.

⁵⁴ *Morning Chronicle*, 25 oktober 1849; men 1843 såg J. R. Porter, i *The Progress of the Nation*, iii, s. 5,

Trettio år senare hade det hunnit bli den dubbla klockkedjan av guld som symboliserade den framgångsrike liberale eller socialistiske fackföreningsledaren, och för femtio års lång och trogen tjänst gav den upplyste företagaren sin anställda ett graverat guldur.

4

Låt oss återgå från tidmätaren till uppgiften. Uppmärksammandet av tidsfaktorn inom arbetet beror i stor utsträckning på behovet av att samordna detta, men så länge tillverkningsindustrin ännu utövades i hemmen eller i små verkstäder, utan någon invecklad uppdelning av arbetsprocessen, behövdes ingen större samordning, och uppgiftsorienteringen var ännu förhärskande.⁵⁵ I detta system gick mycket tid åt till att hämta, frakta och vänta på material. Dåligt väder kunde innebära avbrott inte bara i jordbruket, byggarbetet och transportväsendet, utan också i vävnadsbranschen, där de färdiga tygerna måste sättas att torka på spännramarna. Ju närmare vi kommer en viss syssla, dess fler bisysslor finner vi till vår förvåning att samma arbetar- eller familjegrupp måste ägna sig åt i en enda stuga eller verkstad. Till och med i större verkstäder fortsatte männen ibland att arbeta med olika uppgifter vid sina egna arbetsbänkar eller vävstolar, och de tillämpade flexitid långt innan ordet var uppfunnet utom där farhågorna för att de skulle försnilla företagets egendom ledde till en strängare övervakning.

Här ser vi de typiskt oregelbundna arbetsmönstren innan industrin byggde på storskaliga maskiner. Inom ramen för den arbetsmängd som måste utföras på en vecka eller två — så och så mycket tyg, så och så många spikar eller skor — kan arbetsdagen göras längre eller kortare. Dessutom överlevde många bisysselsättningar i tillverkningsindustrins tidiga utveckling liksom i gruvindustrins: Cornwalls tenngruvarbetare fiskade också då och då, blygruvarbetarna i Nordengland var också småbrukare, byhantverkarna kunde hjälpa till med att bygga, forsla eller sätta ihop, hemarbetarna lämnade sitt ordinarie arbete för att jobba med skörden, i Penninska Bergen arbetade småbönderna också som vävare.

Det ligger i sådant arbetes natur att det inte bevaras några noggranna och representativa tidsplaner, men ett par utdrag ur en metodiskt arbetande bondes och vävares dagbok 1782-1783 kan ge oss en föreställning om sysslornas mångfald. I oktober 1782 ägnade han sig fortfarande åt att skörda och tröska vid sidan av väveriarbetet. En regnvädersdag kunde han väva 8 ½ eller 9 yard. Den 14 oktober levererade han det han gjort färdigt, och vävde därför bara 4 ¾ yard. Den 23 arbetade han ute till klockan tre, vävde två yard innan solen gick ned och lappade sin rock på kvällen. Den 24 december ”vävde 2 yard före klockan 11. Jag lade upp kolhögen, borstade taket och väggarna i köket och ordnade med gödselstacken till klockan 10 på kvällen”. Bortsett från arbete med att skörda, tröska, kärna smör, gräva diken och syssla med trädgården har vi följande anteckningar:

18 januari 1783:

”Jag ägnade mig åt att göra i ordning en kalvkätte och ta hem topparna på tre plataner som växte på vägen, och som den dagen höggs ned och såldes till John Blagbrough.”

21 januari:

”Vävde 2 ¾ yard. Kon hade kalvat och krävde mycken tillsyn.” (Dagen därpå gick han till fots till

fortfarande innehavet av en klocka som ”det säkra tecknet på välstånd och en respektabel ställning hos arbetaren”.

⁵⁵ Beträffande en del av de problem som diskuteras i detta och följande avsnitt, se framför allt Keith Thomas: ”Work and Leisure in PreIndustrial Societies”, *Past and Present*, no. 29 (december 1964), samt C. Hill: ”The Uses of Sabbatarianism”, i *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England* (London 1964); E. S. Furniss: *The Position of the Laborer in a System of Nationalism* (Boston 1920, omtryck New York 1965); D. C. Coleman: ”Labour in the English Economy of the Seventeenth Century”, *Econ. Hist. Rev.*, 2nd ser., viii (1955-1956); S. Pollard: ”Factory Discipline in the Industrial Revolution”, *Econ. Hist. Rev.*, 2nd ser., xvi (1963-1964); T. S. Ashton: *An Economic History of England in the Eighteenth Century* (London 1955), kap. vii; W. E. Moore: *Industrialization and Labor* (New York 1951); och B. F. Hoselitz och W. E. Moore: *Industrialization and Society* (UNESCO 1963).

Halifax för att köpa medicin åt kon.)

Den 25 januari vävde han två yard, gick till en by i närheten och utförde ”diverse sysslor vid vävstolen och på gården, samt skrev ett brev på kvällen”. Vid andra tillfällen arbetade han med häst och vagn, plockade körsbär, arbetade på en kvarndamm samt bevistade ett baptistiskt möte och en offentlig hängning.⁵⁶

Dessa allmänt oregelbundna vanor måste sättas i samband med att arbetsveckan (och faktiskt även arbetsåret) var oregelbundet uppdelad, något som föranledde sådana klagomål från moralister och merkantilister på 1600- och 1700-talen. En satirisk vers som trycktes 1639 lyder:

You know that Munday i Sundayes brother;
 Tuesday is such another;
 Wednesday you must go to Church and pray;
 Thursday is half-holiday;
 On Friday it is too late to begin to spin;
 The Saturday is half-holiday agen.⁵⁷

(Du vet att måndag är söndags broder, / och tisdag är en. / På onsdag måste du gå i kyrkan och bedja. / Torsdag är halvt helg. / På fredag är det för sent att börja spinna. / Lördag är halvhelg igen.)

(Jämför den svenska Gesällvisan:

Måndag gör jag ingenting.
 Tisdag ser jag mig omkring.
 Onsdag sitter jag i tankar.
 Torsdag går jag ut och vankar.
 Fredag gör jag vad jag vill.
 Lördag stundar helgen till.)

John Houghton skriver 1681 indignerat:

Sedan maskinstickarna eller de som gör silkesstrumpor fick bra betalt för sitt arbete har man märkt att de sällan arbetar på måndagar och tisdagar, utan tillbringar större delen av sin tid på ölstugan eller kägelbanan . . . Bland vävarna är det vanligt att vara drucken på måndagen, ha huvudvärk på tisdagen och ha verktygen i olag på onsdagen. Vad beträffar skomakarna så låter de sig hellre hängas än de underlåter att begå St. Crispins åminnelsehögtid på måndagen . . . och den högtiden varar i allmänhet så länge de äger en penny kontant eller kredit för samma summa.⁵⁸

Överallt där människorna kunnat styra sitt eget arbetsliv har arbetsmönstret utmärkts av intensiva arbetsryck som omväxlade med sysslolöshet. Mönstret lever i dag kvar hos vissa självständiga arbetare — konstnärer, författare (och översättare, ö.a.), småbönder och kanske också studenter, vilket ger oss anledning att fråga oss om detta inte är en ”naturlig” mänsklig arbetsrytm. Traditionen uppger att handvävstolen på måndag och tisdag följde den långsamma rytmen *Gott. . . om. . . tid. . . gott. . . om. . . tid. . .*, som på torsdag och fredag övergått till *endagförsent, endagförsent, endagförsent*.⁵⁹ Frestelsen att sova en timme extra på morgonen

⁵⁶ Handskrivna dagböcker förda av Cornelius Ashworth från Wheatley, i Halifax Ref. Lib.; se även T. W. Hanson: ”The Diary of a Grandfather”, *Trans. Halifax Antiq. Soc.*, 1916. M. Sturge Henderson: *Three Centuries in North Oxfordshire* (Oxford 1902), s. 133-146 och 103, citerar liknande avsnitt (vävning, grisslakt, trädfällning, försäljning) ur en Charlburyvävares dagbok 1784 m.m., men jag har inte kunnat spåra originalet. Det kan vara intressant att jämföra tidsplaneringen i primitivare bondeekonomier, t.ex. Sol Tax: *Penny Capitalism — a Guatemalan Indian Economy* (Washington 1953), s. 104-105; George M. Foster: *A Primitive Mexican Economy* (New York 1942), s. 35-38; M. J. Herskovits: *The Economic Life of Primitive Peoples* (New York 1940), s. 72-79; Raymond Firth: *Melay Fishermen* (London 1946), s. 93-97.

⁵⁷ *Divers Crab-tree Lectures* (1639), s. 126, citerat i John Brand: *Observations on Popular Antiquities* (London 1813), i. s. 459-460. H. Bourne: *Antiquitates Vulgares* (Newcastle 1725), s. 115 f., förklarade att på lördags-eftermiddagarna på landet och i byarna ”upphör arbetet vid plogen, och hela byn vederkvicker sig och vilar”.

⁵⁸ J. Houghton: *Collection of Letters* (London 1683 edn.), s. 177, citerat i Furniss: anfört arbete, s. 121.

⁵⁹ T. W. Hanson: anfört arbete, s. 234.

försköt arbetet till kvällen, då det måste utföras i skenet från levande ljus.⁶⁰ Det är få yrkesgrupper som inte sägs helga måndagen som extra vilodag: skomakare, skraddare, kolgruvarbetare, typografer, krukmakare, vävare, trikåvaruarbetare, knivsmeder, alla cockneys. Trots att många branscher hade full sysselsättning under Napoleonkrigen klagade ett vittne att ”vi ser måndagen helgas synnerligen fromt i denna stora stad . . . och vanligen även tisdagen”.⁶¹ Om vi skall tro ”The Jovial Cutlers”, en sång från Sheffield i slutet av 1700-talet, ledde detta helgande stundom till spänningar i familjen:

How upon a good Saint Monday,
Sitting by the smithy fire,
Telling what's been done o't Sunday,
And in cheerful mirth conspire,
Soon I hear the trap-door rise up
On the ladder stands my wife:
”Damn thee, Jack, I'll dust thy eyes up,
Thou leads a plaguy drunken life;
Here thou sits instead of working,
Wi' thy pitcher on thy knee;
Curse thee, thou'd be always lurking.
And I may slave myself for thee.”

(När vi helgar måndagen / med att sitta vid smedjans eld / och berätta vad som hänt på söndagen / och gaddar ihop oss i munter glädje / hör jag snart hur falluckan lyfts / och på stegen står min fru: / ”Fan ta dig, Jack, jag skall damma av ögonen på dig, / du som lever så förbannat onyktert. / Här sitter du i stället för att arbeta / med kannan i knät. / Far åt helvete, du som alltid lurar dig undan / medan jag får slava för dig.)

Hustrun fortsätter, ”with motion quicker / Than my boring stick at Friday's pace” (snabbare än jag kan röra borren sent på fredagen), att ge uttryck åt sina krav som konsument:

”See thee, look what stays I've Botten,
See thee, what a pair o' shoes;
Gown and petticoat half rotten,
Ne'er a whole stitch in my hose.. .”

(Titta vilket snörliv jag har / titta vilka skor! / Klänningen och underkjolen är halvruddna. / Aldrig har jag en hel söm i strumporna . . .)

Sedan varslar hon om generalstrejk:

”Thou knows I hate to broil and quarrel,
But I've neither soap nor tea;
Od burn thee, Jack, forsake thy barrel,
Or nevermore thou'st lie wi' me.”⁶²

⁶⁰ J. Clayton: *Friendly Advice to the Poor* (Manchester 1755), s. 36.

⁶¹ *Report of the Trial of Alexander Wadsworth against Peter Laurie* (London 1811), s. 21. Klagomålet riktas främst mot sadelmakarna.

⁶² *The Songs of Joseph Mather* (Sheffield 1862), s. 88-90. Amnet tycks ha varit populärt bland visskrivare. Ett exempel från Birmingham, ”Fuddling Day, or Saint Monday” (för vilket jag kan tacka Charles Parker), lyder:

Saint Monday brings more ills about,
For when the money's spent,
The Children's clothes go up the spout,
Which causes discontent;
And when at night he staggers home,
He knows not what to say,
A fool is more a man than he
Upon a fuddling day.

(Att helga måndagen leder till större skada, / för när pengarna är slut / hamnar barnens kläder på stampen, vilket

(Du vet att jag avskyr att bråka och gråla, / men jag har varken tvål eller te. / Raggen ta dig, J ack!
Lämna din tunna, / annars skall du aldrig mer få ligga med mig.)

I själva verket tycks måndagen ha helgats nästan överallt där det fanns hemmaindustri i liten skala, i allmänhet i gruvorna, och det fortsatte ibland i den tunga industrin och tillverkningsindustrin.⁶³ I England levde denna sed kvar på 1800-talet — och i själva verket in på 1900-talet⁶⁴ — av komplexa ekonomiska och sociala skäl. I vissa branscher accepterade småföretagarna själva denna sed, och använde måndagen till att ta emot eller fördela arbetsuppdrag. I Sheffield, där knivsmederna i århundraden envist hade tänkt på måndagen som vilodag, hade detta blivit ”en hävdvunnen sed” som stålverken själva iakttog (1874):

Denna måndagslättja påtvingas i vissa fall av att måndagen är den dag som används till att reparera maskinerna på de stora stålverken.⁶⁵

Där seden var djupt rotad var måndagen den veckodag som användes till försäljning och personliga angelägenheter. Likaså säger Duveau om franska arbetare: ”Söndagen är familjens dag, måndagen är vänskapens”, och längre fram på 1800-talet blev måndagsfirandet något av ett privilegium för de bättre betalda hantverkarna.⁶⁶

Det är i själva verket i en redogörelse av ”en gammal krukmakare”, publicerad så sent som 1903, som vi har några av de mest skarpsynta iakttagelserna av de oregelbundna arbetsrytmer som fortsatte i de äldre krukmarverkstäderna fram till århundradets mitt. Krukmakarna (på 1830- och 1840-talet) ”helgade hängivet måndagen”. Fast de i allmänhet anställdes per år beräknades den faktiska veckolönen per ackord, och de kvalificerade manliga krukmakarna tog hjälp av sina barn och arbetade i sin egen takt, utan någon större övervakning. Kvinnorna och barnen kom till arbetet på måndagen och tisdagen, men det rådde ännu ”helgkänsla” och arbetsdagen var kortare än vanligt, eftersom krukmakarna var borta en stor del av tiden och drack upp den föregående veckans förtjänst. Barnen måste dock förbereda krukmakarens arbete (till exempel göra handtag till krukor han skall dreja), och alla led av de mycket långa arbetsdagarna (fjorton och ibland sexton timmar) från onsdag till lördag:

Jag har sedan dess kommit att tänka, att om inte kvinnorna och gossarna under början av veckan hade haft det lättare i alla krukmarverkstäderna, så skulle de inte ha stått ut med de fyra sista dagarnas fruktansvärda påfrestningar.

”En gammal krukmar”, en metodistisk lekmanpredikant med radikalt liberala åsikter, såg dessa seder (som han beklagade) som en följd av krukmarverkstädernas bristande mekanisering, och han hävdade att samma dåliga disciplin i det dagliga arbetet påverkade

ger anledning till missnöje. / Och när han på natten raglar hem / vet han inte vad han skall säga. / En dåre är mer karl än han / när han supit en dag.)

⁶³ Måndagen helgades av mexikanska vävare 1800. Se Jan Bazant: ”Evolution of the textile industry of Puebla, 1544-1845”, *Comparative Studies in Society and History*, viii (1964), s. 65. Värdefulla redogörelser för seden i Frankrike på 1850- och 1860-talen finns i George Duveau: *La Vie Ouvrière en France sous le Second Empire* (Paris 1946), s. 242-248, och i P. Pierrard: *La Vie Ouvrière à Lille sous le Second Empire* (Paris 1965), s. 165-166. Edward Young, som med hjälp av USAs konsul gjorde en kartläggning av arbetsvillkoren i Europa, nämner att seden på 1870-talet förekom i Frankrike, Belgien, Preussen, Stockholm m.m. E. Young: *Labour in Europe and America* (Washington 1875), s. 576, 661, 674, 685 m.m.

⁶⁴ Framför allt i gruvorna. En gammal gruvarbetare i Yorkshire har talat om för mig att när han var ung var det sed, att om det var vackert väder en måndagsmorgon singlar man slant om man skulle arbeta eller inte. Jag har också fått veta att måndagen fortfarande helgas (år 1967) enligt gammal god sed av några tunnbindare i Burton-on-Trent.

⁶⁵ E. Young: anført arbete, s. 408-409 (Report of U. S. Consul). Likaså erkändes i vissa gruvdistrikt ”Pay Monday” av företagarna och gruvorna hölls bara öppna för reparationer. På måndag pågick bara ”improduktivt arbete”: *Report of the Select Committee on the Scarcity and Dearness of Coal*, P. P., 1873, x. QQ 177, 201-207.

⁶⁶ Duveau: anført arbete, s. 247. ”A Journeyman Engineer” (T. Wright) ägnar ett helt kapitel åt ”Saint Monday” i sin *Some Habits and Customs of the Working Classes* (London 1867), i synnerhet, s. 112-116. Han har det felaktiga intrycket att seden var ”relativt ny”, och kom sig av att ångkraften givit upphov till ”ett stort antal högt kvalificerade och högt betalda arbetare ” i synnerhet mekaniker!

arbetarklassens organisationer och hela sättet att leva i the Potteries. ”Maskiner betyder disciplin i industrins rutiner”:

Om en ångmaskin hade börjat gå varje måndag klockan sex på morgonen, så skulle arbetarna ha vant sig vid en regelbunden och obruten flit . . . Jag har också lagt märke till att maskiner tycks leda till en vana att beräkna. Krukmakeriarbetarna var beklagligt bristfälliga i detta avseende. De levde som barn, utan att beräkna hur mycket de skulle arbeta för att få en viss produktion. I vissa av de nordligare grevskapen har denna vana att beräkna gjort invånarna iögonfallande skarptänkta och sluga. Deras stora kooperativ skulle aldrig ha fått en sådan väldig och fruktbar utveckling om det inte varit för den vana att beräkna som maskinerna medfört. En maskin som gick så och så många timmar i veckan producerade så och så mycket garn eller tyg. Man kände att minuterna spelade en viktig roll när det gällde att uppnå detta resultat. I the Potteries uppfattade man däremot inte ens att timmarna, eller ibland dagarna, spelade någon större roll. Man hade alltid morgnarna och kvällarna under veckans sista dagar, och man litade alltid på att man då skulle kunna kompensera det man försummat under de första.⁶⁷

Denna oregelbundna arbetsrytm förbinds i allmänhet med suporgier under veckosluten: helgandet av måndagen är måltavla för många viktorianska nykterhetsskrifter. Även den nyktraste och mest väldisciplinerade hantverkare kunde dock känna behov av sådan omväxling. ”Jag vet inte hur jag skall beskriva den fruktansvärda motvilja som ibland smyger sig på arbetaren och under en längre eller kortare tid gör det fullkomligt omöjligt för honom att utföra sin vanliga syssla”, skrev Francis Place 1829; och i en fotnot lade han till ett personligt vittnesbörd:

I nästan sex år, då jag när jag hade arbete fick slita tolv till arton timmar om dagen, och när det hände att jag av det ovan nämnda skälet inte längre kunde fortsätta arbetet, brukade jag fly från det, färdas så snabbt jag kunde till Highgate, Hampstead, Muswell-hill eller Norwood, och sedan ”återvända till mina spyor” . . . Så är det fatt med varje arbetare som jag någonsin lärt känna, och ju hopplösare en människas fall är, dess oftare och långvarigare blir dessa utbrott.⁶⁸

Till slut kan vi lägga märke till att den oregelbundna arbetsdagen och arbetsveckan fram till 1800-talets första decennier ingick i ett lika oregelbundet arbetsår, som avbröts av en lång rad traditionella helgdagar och marknader. Trots att sabbaten på 1600-talet triumferade över de gamla helgondagarna⁶⁹ så hängde folket envist kvar vid sina hävdvunna helger och fester, och kan till och med ha gjort dem både intensivare och mer omfattande.⁷⁰ En diskussion om detta problem och om de behov som fylldes av sådana oregelbundna fester, måste dock vänta till ett annat tillfälle.

I vilken utsträckning kan detta resonemang överföras från tillverkningsindustrin till lantarbetarna? Ytligt sett tycks de sistnämnda ha fått slita obarmhärtigt hela dagen, hela veckan. Den som arbetade på åkern hade inget tillfälle att helga måndagen. Det krävs dock att man skiljer mellan olika arbetssituationer. En by på 1700-talet (och 1800-talet) hade sina egna självständiga hantverkare, liksom många som arbetade med oregelbundna beting.⁷¹ På den ”oinhäg-

⁶⁷ ”An Old Potter”: *When I was a Child* (London 1903), s. 16, 47-49, 52-54, 57-58, 71, 74-75, 81, 185-186, 191. W. Sokol, vid Wisconsins universitet, har fäst min uppmärksamhet vid många fall som rapporterats i *Staffordshire Potteries Telegraph 1853-1854*, där företagarna lyckats få arbetare som försummat sitt arbete, ofta på måndagar och tisdagar, dömda till böter eller fängelse. Förevändningen för dessa aktioner var kontraktsbrott (brott mot årsanställningskontraktet). Se Daphne Simon: ”Master and Servant”, i *Democracy and Labour Movement*, ed. J. Saville (London 1954). Trots denna åtskampanj noteras seden att helga måndagen ännu i *Report of the Children's Employment Commission*, P. P., 1863, xviii, s. xxvii—xxciii.

⁶⁸ F. Place: *Improvement of the Working People* (1834), s. 13-15: Brit. Mus., Add. MS 27825. Se även John Wade: *History of the Middle and Working Classes*, 3rd edn. (London 1835), s. 124-125.

⁶⁹ Se C. Hill: anförd arbete.

⁷⁰ Clayton: anförd arbete, s. 13, hävdade att ”allmän sed har stadfäst så många helgdagar, att inte många av våra produktiva arbetare är fullt och regelbundet sysselsatta mer än två tredjedelar av tiden”. Se även Furniss: anförd arbete, s. 44-45, och utdraget ur min uppsats i *Bulletin of the Society for the Study of Labour History*, no. 9 1964.

⁷¹ ”Vi har fyra eller fem småbönder... vi har en murare, en snickare, en smed och en mjölnare, som alla ... är

nade” landsbygden var dessutom det klassiska argumentet mot tegskiftet och allmänningen att dessa var ineffektiva och innebar slöseri med tid, eftersom småbonden eller lantarbetaren

... säger, om man erbjuder dem arbete, att de måste gå och se till sina får, skära ärttörne, släppa kon ur fållan. De säger att de måste låta sko sin häst, så djuret kan föra dem till en hästkapplöpning eller cricketmatch. (*Arbuthnot*, 1773)

När han släntrar efter sina kor får han för vana att vara lat. Fjärdedels, halva och ibland hela dagar går omärkligt förlorade. Dagsverken blir motbjudande . . . (*Report on Somerset*, 1795)

När en arbetare får i sin ägo mer mark än han och hans familj kan odla på kvällarna . . . kan bonden inte längre lita på hans ständiga arbete . . . (*Commercial & Agricultural Magazine*, 1800)⁷²

Till detta bör vi lägga de ofta återkommande klagomålen från dem som ville förbättra jordbruket, att tid förlösades både vid de större marknaderna några gånger om året och (innan byarna fick butiker) vid torgdagen en gång i veckan.⁷³

Drängen eller den som lönearbetade på åkrarna, som skoningslöst arbetade de stadgade timmarna eller mer, som inte hade någon nyttjanderätt eller någon mark, och som (om han inte var inneboende) bodde i en stuga som upplåtits av markägaren, var utan tvivel underkastad en sträng arbetsdisciplin, både på 1600-talet och på 1800-talet. En inneboende drängs arbetsdag beskrevs med förtjusning av Markham 1636:

... drängen skall stiga upp före klockan fyra på morgonen, och sedan han tackat Gud för nattens vila, och bett om framgång i arbetet, skall han gå ut i stallet . . .

När han hade gjort rent i stallet, ryktat hästarna, givit dem mat och gjort i ordning sina redskap, kunde han äta frukost mellan sex och halv sju. Sedan skulle han plöja till två eller tre på eftermiddagen, äta middag en halvtimme och sedan se till hästarna med mera till halv sju, då han kunde komma in och äta kvällsmat:

... och efter kvällsmaten skall han antingen sitta vid härden och laga skor både åt sig själv och åt familjen, eller också stöta hampa eller lin, eller hacka och pressa äpplen till cider eller saft, eller också mala malt på handkvarnarna, stöpa ljus eller sköta någon annan inomhussyssla tills klockan slagit åtta . . .

Sedan måste han än en gång se till sina kreatur, och sedan han tackat Gud för den gångna dagens välsignelser fick han gå till vila.⁷⁴

Här har vi dock trots allt rätt att vara litet skeptiska. Det finns vissa uppenbara svårigheter i detta sysselsättningsschema. Man kan till exempel inte plöja året runt. De exakta tidpunkterna för vissa uppgifter var beroende av vädret. Hästarna måste vila då och då, även om man inte tog någon hänsyn till männen. Övervakningen hade sina problem: Robert Loders redogörelser låter förstå att tjänstefolk, när ingen såg dem, inte alltid låg på knä och tackade Gud för den gångna dagens välsignelser: ”Männen kan arbeta om de har lust, och sedan drar de benen efter sig.”⁷⁵ Bonden måste själv ta på sig mycket långa arbetsdagar om han alltid skulle kunna hålla alla sina anställda sysselsatta.⁷⁶ Dessutom kunde drängen utnyttja sin årliga rätt att flytta om

mycket flitiga att dricka konungens skål. .. Deras sysselsättning är ojämn. Ibland har de fullt upp, och ibland gör de ingenting. I allmänhet har de gott om fritid, för... den svåraste delen [av sitt arbete] överlåter de åt några män de lejt...” ”En bonde” som beskriver sin egen by (se not 77 nedan) år 1798.

⁷² Citerat i J. L. och B. Hammond: *The Village Labourer* (London 1920), s. 13; E. P. Thompson: *The Making of the English Working Class* (London 1963), s. 220.

⁷³ Se t.ex. *Annals of Agriculture*, xxvi (1796), s. 370 n.

⁷⁴ G. Markham: *The Inrichment of the Weald of Kent, 10th edn.* (London 1660), s. 115-117.

⁷⁵ När Loder försöker förklara en brist i sitt vetelager 1617 anmärker han: ”Vad skälet till detta kan vara vet jag inte, men bristen uppstod det året som R. Pearce och Alce var mina drängar och om han då i sin överflödande kärlek (som det föreföll) gav säden åt mina hästar... eller hur den försvann, det vet bara Gud”. *Robert Loder's Farm Accounts*, ed. G. E. Fussell (Camden Soc., 3rd ser., liii, 1936), s. 59, 127.

⁷⁶ För en skildring av en aktiv bondes arbetsdag, se William Howitt: *Rural Life of England* (London 1862), s. 110-111.

han inte gillade den tjänst han hade.

Att inhägna åkrarna och att förbättra jordbruksmetoderna var alltså båda delarna, på sätt och vis, något som hade med hur effektivt lantbruksarbetarnas arbetskraft kunde utnyttjas. Inhägnandet och det växande överskottet på arbetskraft vid 1700-talets slut försvårade situationen för de fast anställda. De fick välja mellan å ena sidan deltidsarbete och fattigvårdslagstiftningen, och å den andra att underkasta sig en mer krävande arbetsdisciplin. Det är inte fråga om nya tekniker, utan om en större sparsamhet med tiden bland de kapitalistiska företagen som nu var på väg uppåt. Detta kommer till synes i debatten mellan dem som förespråkar fast anställda lönearbetare och dem som förespråkar arbetskraft som lejs per ackord för en viss uppgift. På 1790-talet klandrade sir Mordaunt Martin dem som föredrog det sistnämnda alternativet

som vissa människor kommer överens om för att bespara sig besväret att hålla ett öga på sina arbetare. Följden blir att arbetet utförs illa, att arbetarna skryter på ölstugan med hur mycket de kan kasta bort och att de som får måttligare löner blir missnöjda.

”En bonde” genmälde att de båda alternativen kunde kombineras på ett förståndigt sätt:

Två arbetare är sysselsatta med att slå gräs för två shilling eller två och en halv per acre. Jag sänder ut två av mina egna drängar på ängen, med sina liar. Jag kan lita på att deras kamrater ser till att de håller arbetstakten. Alltså vinner jag . . . lika många extra arbetstimmar från mina drängar, som min ackordsanställda arbetskraft frivilligt utför.⁷⁷

På 1800-talet avgjordes diskussionen i stort sett till förmån för veckoavlönad fast anställd arbetskraft, som när det behövdes kompletterades med ackordsarbetare. En arbetares dag i Wiltshire, sådan den beskrevs av Richard J effries på 1870-talet, var knappast kortare än den som skildrades av Markham. Kanske var det hans motstånd mot detta obarmhertiga slit som gjorde att han utmärkte sig genom sitt ”klumpiga sätt att gå” och genom ”att han tycks göra allt han gör utomordentligt långsamt”.⁷⁸

Den allra längsta och slitsammaste arbetsdagen i lantbruksekonomin hade lantarbetarens hustru. En del av hennes sysslor — i synnerhet att ta hand om barnen — var de allra mest uppgiftsorienterade. En annan del utförde hon på åkrarna, och därifrån måste hon återvända till ytterligare sysslor i hemmet. Som Mary Collier klagade i ett skarpt genmäle till Stephen Duck:

. . . when we Home are come,
Alas! we find our Work but just begun;
So many Things for our Attendance call,
Had we ten Hands, we could employ them all.
Our Children put to Bed, with greatest Care
We all Things for your coming Home prepare:
You sup, and go to Bed without delay,
And rest yourselves till the ensuing Day;
While we, alas! but little Sleep can have,
Because our froward Childen cry and rave ...

In ev'ry Work (we) take our proper Share;
And from the Time that Harvest doth begin
Until the Corn be cut and carry'd in,
Our Toil and Labour's daily so extreme,
That we have hardly ever *Time to dream*.⁷⁹

⁷⁷ Sir Mordaunt Martin i *Bath and West and Southern Counties Society, Letters and Papers* (Bath 1795), vii, s. 109; ”A Farmer”: ”Observations on Taken-Work and Labour”, *Monthly Magazine*, september 1798, maj 1799.

⁷⁸ J. R. Jefferies: *The Toilers of the Field* (London 1892), s. 84-88, 211-212.

⁷⁹ Mary Collier, nu tvätterska, i Petersfield i Hampshire: *The Woman's Labour: an Epistle to Mr. Stephen Duck; in Answer to his late Poem, called The Thresher's Labour* (London 1739), s. 10-11.

(. . . när vi har kommit hem, / ack, då finner vi att vårt arbete bara har börjat. / Det är så mycket som pockar på vår uppmärksamhet. / Om vi hade haft tio händer, skulle vi ha kunnat använda dem alla. / När vi lagt barnen, gör vi med största omsorg / i ordning allt tills ni kommer hem. / Ni äter kvällsmat, och går sedan genast och lägger er / och vilar ut tills nästa dag, / medan vi tyvärr inte får så mycket sömn / eftersom våra trilska barn skriker och rasar . . .

I allt arbete tar (vi) på oss vår egen del, / och från det att skörden börjat / och till dess säden mejats och bärgats / måste vi varje dag slita och släpa så mycket / att vi nästan aldrig har tid att drömma.)

En sådan arbetsdag kunde uthärdas bara därför att en del av arbetet, med barnen och i hemmet, framstod som nödvändigt och oundvikligt och inte som något yttre tvång. Detta gäller än i dag, och trots skolans och TVns fasta klockslag har hemmafruarnas arbetsrytm ännu inte helt anpassats till klockan. En småbarnsmor har en bristfällig känsla för tiden och uppmärksammar andra strömningar i människolivet. Hon har ännu inte helt lämnat det ”förindustriella” samhällets konventioner.

5

Jag har satt ”förindustriella” inom citationstecken, och inte utan skäl. Visserligen kräver övergången till det mogna industrisamhället en både sociologisk och ekonomisk analys — begrepp som ”tidspreferens” och ”bakåtlutande utbudskurva för faktorn arbetskraft” är alltför ofta klumpiga försök att finna ekonomiska termer som kan beskriva sociologiska problem — men lika misstänkt är försöket att ge enkla modeller för en enda, förmodat neutral och teknologiskt bestämd process som kallas ”industrialisering” (och som är så populärt i dag bland väletablerade sociologiska kretsar i USA).⁸⁰ Det är inte bara så att de högt utvecklade och tekniskt vakna tillverkningsindustrierna (och det sätt att leva som bars upp av dessa) i Frankrike och England på 1700-talet bara genom semantisk tortyr kan beskrivas som ”förindustriella” (och en sådan beskrivning öppnar dörren till otaliga falska analogier mellan samhällen på helt olika ekonomiska nivåer). Det är också så att det aldrig har funnits bara en typ av denna ”övergång”. Övergångens påfrestningar drabbar hela kulturen. Motståndet mot förändringen, och bifallet till förändringen, uppstår ur hela kulturen. Och denna kultur inbegriper maktsystemen, egendomsrelationerna, de religiösa institutionerna och så vidare. Om man inte ägnar dessa tillbörlig uppmärksamhet blir fenomenen plattare och analysen trivialare. Framför allt sker inte övergången till ”industrialismen” kort och gott, utan till den industriella kapitalismen eller (på 1900-talet) till alternativa system vars drag ännu är oklara. Det vi granskar här är inte bara förändringar i tillverkningstekniken, som kräver större samordning av arbetet och en större noggrannhet i tidsrutinerna i vilket samhälle som helst, utan också dessa förändringar sådana man upplevde dem i den gryende industriella kapitalismens samhälle. Vi ägnar oss samtidigt åt tidsupplevelsen i dess teknologiska anpassning, och åt tidmätningen som ett medel för exploateringen av arbetskraften.

Det finns vissa skäl till att övergången blev särskilt utdragen och konfliktladdad i England. Till de skäl som oftast anförs hör att den industriella revolutionen först skedde i England, och att det inte fanns några lyxbilar, stålverk eller TV-apparater som kunde demonstrera vart operationen syftade. Dessutom hade den industriella revolutionen i landet föregåtts av en så lång förberedelsestid att det i industridistriktet i början av 1700-talet hade utvecklats en livaktig och otyglad folkkultur som disciplinpropagandisterna starkt ogillade. Josiah Tucker, prosten i Gloucester, förkunnade 1745 att ”de lägre folkskikten” hade urartat helt. Utlänningar (predikade han) fann att ”det *vanliga* folket i våra *folkrika städer* var de mest *tygellösa* och utsvävande uslingarna på jorden”:

En sådan brutalitet och fräckhet, en sådan sedeslöshet, ett sådant överdåd, en sådan lättja och

⁸⁰ Se exemplen nedan, not 126 och 127, och den värdefulla kritik som ges i Andre Gunder Frank: ”Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology”, *Catalyst* (Buffalo, sommaren 1967).

gudlöshet, ett sådant svärjande och förbannade, ett sådant förakt för all makt och myndighet . . .
Vårt folk har *berusat sig på frihetens bågare*.⁸¹

De oregelbundna arbetsrytmerna som beskrevs i förra stycket hjälper oss att förstå de stränga merkantilistiska doktrinerna, att man måste hålla lönerna låga för att förebygga lättja, och det verkar som om först under 1700-talets senare hälft ”normala” kapitalistiska löner som stimulans började bli allmänt spridda.⁸² Konfrontationerna om disciplinen har redan granskats av andra.⁸³ Min avsikt här är att beröra några punkter som rör tidsdisciplinen mer speciellt. Den första finns i den anmärkningsvärda ”Law Book of the Crowley Iron Works”. Här, just då de storskaliga enheterna inom tillverkningsindustrin håller på att födas, fann den gamle envåldshärskaren Crowley det nödvändigt att formulera en fullständig civilrätt och straffbalk på mer än 100 000 ord, för att styra och reglera sin uppstudsiga arbetsstyrka. Inledningarna till befallning nummer 40 (fabrikens föreståndare) och 103 (ordningsmannen) anslår det dominerande tonfallet av moraliskt rättfärdig vakthållning. Ur befallning nummer 40:

Då jag av diverse personer som får betalt per dag med tjänstemännens tysta medgivande har blivit fruktansvärt lurad och betalat för mycket mer tid än jag egentligen borde och då diverse tjänstemän har varit så lågsinta och svekfulla att de dolt lättjan och försummelse hos dem som får betalt per dag . . .

Och ur befallning nummer 103:

Några har menat sig ha rätt att söla, då de tror att de genom sin raskhet och kunnighet kan utföra tillräckligt mycket arbete på kortare tid än andra. Andra har varit så narraktiga att de trott det vara nog att bara vara närvarande utan att ägna sig åt något arbete . . . Andra är så oförsämnda att de berömmar sig av sina ogärningar och klandrar andra för deras flit . . .

På det att lättja och ogärningar skall upptäckas och på det att de rättrådiga och flitiga må belönas, har jag funnit det lämpligt att låta tiden redovisas av en ordningsman, och arbetstiden skall hädanefter vara från 5 till 8 respektive från 7 till 10, det vill säga femton timmar, av vilka 1 ½ går bort för frukost, middag och så vidare. Återstår alltså en nettoarbetstid på tretton och en halv timme . . .

Denna arbetstid måste beräknas ”efter alla avdrag för besök på krogar, ölstugor och kaféer, för frukost och middag, för lek, sömn, rökning, sjungande, nyhetsläsning, gräl, stridigheter, dispyter och allt annat som är främmande för mitt företag, för alla former av söm”.

Fabrikens ordningsman och föreståndare fick befallning att för varje dagsanställd ha ett tidsschema, där man på minuten förde in när vederbörande kommit och gått. I befallningen till ordningsmannen säger vers 31 (ett senare tillägg):

Och emedan jag har blivit underrättad att diverse tjänstemän varit så oärliga att de rättat sig efter klockor som gått för fort när de gått från arbetet, och klockor som gått för långsamt när de kommit till arbetet, och att de båda nattsvarta förrädarna Fowell och Skellerne uppsåtligt tillåtit detta att ske, befäller jag härmed att ingen i fråga om sin arbetstid får rätta sig efter någon annan klocka eller något annat ur än ordningsmannens, och att dennes ur aldrig får ställas av någon annan än urvaktaren . . .

Fabrikens föreståndare fick order att hålla uret ”inlåst så att ingen människa kommer åt att ställa det”. Hans plikter fastslogs också i vers 8:

Varje morgon klockan 5 skall föreståndaren ringa i klockan som signal att arbetet börjar, klockan åtta att det är dags för frukost, en halvtimme senare att arbetet skall börja, klockan tolv att det är dags att äta middag, klockan ett att arbetet börjar och klockan åtta att arbetsdagen är slut, varpå allt låses in.

⁸¹ J. Tucker: *Six Sermons* (Bristol 1772), s. 70-71.

⁸² Förändringen märks kanske samtidigt i de mer upplysta företagarnas ideologi. Se A. W. Coats: ”Changing attitudes to labour in the mideighteenth century”, *Econ. Hist. Rev.*, 2nd ser., xi (1958-1959).

⁸³ Se Pollard: anført arbete; N. McKendrick: ”Josiah Wedgwood and Factory Discipline”, *Hist. Journal*, iv (1961); samt Thompson: anført arbete, s. 356-374.

Hans ifyllda tidsscheman skulle levereras varje tisdag, med följande edliga och skriftliga försäkran:

Denna tidsredovisning har gjorts utan syfte att gynna eller missgynna någon, och jag är verkligen övertygad om att ovan nämnda personer har arbetat i herr John Crowleys tjänst de timmar som anges.⁸⁴

Här, redan år 1700, kommer vi in i den disciplinerade industriella kapitalismens välkända landskap med tidsscheman, tidkontrollanter, angivare och bötesbelopp. Omkring sjuttio år senare skulle samma disciplin genomdrivas i de tidiga bomullsspinnerierna (fast själva maskineriet var ett effektivt komplement till tidkontrollanten). Eftersom den förmodat skräckinjagande disciplinkarlen Josiah Wedgwood inte hade några maskiner som reglerade arbetstakten på kruk- och fabrikerna kunde han bara hävda sina disciplinkrav i förvånansvärt dämpade ordalag. Plikterna för fabrikskontrollanten inbegrep:

Att vara den förste på arbetsplatsen på morgonen, och ge arbetsfolket deras uppgifter när de kommer . . . att uppmuntra dem som kommer punktligt, och låta dem få veta att deras punktlighet vederbörligen uppmärksammas, samt särskilja dem, genom upprepade tecken på gillande, från den mindre ordentliga delen av arbetsstyrkan, genom presenter eller annat som passar deras ålder, och så vidare.

De som kommer för sent till arbetet skall varnas, och om de efter vid upprepade tillfällen uttryckt ogillande inte kommer i tid skall redovisning göras över antalet frånvarotimmar och motsvarande löneavdrag göras om de får betalt efter arbetad tid, men om de arbetar på ackord skall de efter upprepade varningar sändas tillbaka vid frukost.⁸⁵

Dessa regler skärptes senare något:

Varje arbetare som tvingar sig igenom portvaktsrummet efter den tid som arbetsgivaren tillåter böte två pence.⁸⁶

McKendrick har också visat hur Wedgwood brottades med problemet i Etruria och införde det första dokumenterade stämpelurssystemet.⁸⁷ Det verkar dock som om de oförfärdiga kruk- och fabrikerna återupptog många av sina gamla seder så snart Josiahs egen närvaro inte längre pressade dem.

Det är dock alltför lätt att se detta endast som en fråga om fabriks- eller verkstadsdisciplin. Vi kan ta oss en titt på försöket att genomdriva "tidshushållning" i hemtillverkningsdistrikten, och hur det inverkar på livet i samhället och familjen. Nästan allt som företagen ville låta genomdriva kan vi hitta i en enda liten pamflett, pastor J. Claytons *Friendly Advice to the Poor*, "skrivet och utgivet på begäran av tidigare och nuvarande ämbetsmän i staden Manchester" 1755. "Om *den late gömmer händerna* vid bröstet i stället för att använda dem till arbete; om han ägnar tiden åt att slå dank, förstör sin hälsa med lättja och förslöar sin ande med lojhet", så kan han inte vänta sig någonting annat än fattigdom som sina gärningars lön. Arbetaren får inte dra benen efter sig på marknadsplatsen eller öda bort tiden på att handla. Clayton klagar att "kyrkorna och gatorna är fyllda till brädden av åskådare" vid bröllop och begravingar, "vilka trots sin svält och sitt elände . . . inte gör sig några samvets kval över att

⁸⁴ Befallning nummer 103 återges oavkortad i *The Law Book of the Crowley Ironworks*, ed. M. W. Flinn (Surtees Soc., clxvii, 1957). Se även lag nummer 16, "Räkenskaper". Befallning nummer 40 finns i "Law Book", Brit. Mus., Add. MS. 34555.

⁸⁵ MS. instruktioner, omkring år 1780, i Wedgwood MSS. (Barlston), 26.19114.

⁸⁶ "Some regulations and rules made for this manufactory more than 30 years back", daterad till omkring år 1810, i Wedgwood MSS. (Keele University), 4045.5.

⁸⁷ Ett kontrollur finns bevarat i Barlaston, men dessa ur (som tillverkades av John Whitehurst i Derby från och med omkring år 1750) var bara till för att trygga nattvakters och liknande personals regelbundna patrullering. De första riktiga stämpeluren tillverkades av Bundy i USA 1885. F. A. B. Ward: *anført arbete*, s. 49. Aven T. Thomson: *Annals of Philosophy*, vi (1815), s. 418-419; vii (1816), s. 160; Charles Babbage: *On the Economy of Machinery and Manufacturers* (London 1835), s. 28 och 40; E. Bruton: *anført arbete*, s. 95-96.

de förspiller dagens bästa timmar på att betitta . . . ” Tebordet är ”denne skamlige förtärare av tid och pengar”. Det är också marknadsfester, helger och privata sjukkassors årshögtider, samt ”denna slöa vana att tillbringa morgonen i sängen”:

Om de fattiga vore tvungna att gå upp tidigt skulle de också bli tvungna att lägga sig i tid. Därmed skulle man förebygga faran för fester mitt i natten.

Om de gick upp tidigt skulle detta också ”införa en exakt regelbundenhet i deras familjer, en underbar ordning i deras ekonomi”.

Katalogen är välkänd, och den kunde lika väl ha tagits från Baxter seklet innan. Om vi får tro på Bamfords *Early Days* lyckades Clayton inte omvända många själar bland vävarna. Ändå är moralisternas utdragna kör ett förspel till det ganska skarpa angrepp mot folkliga seder, sporter och helger som gjordes under 1700-talets sista år och 1800-talets första.

Till hands fanns också en annan icke-industriell institution som man skulle kunna använda för att inpräglade ”tidshushållning”: skolan. Clayton klagade på att gatorna i Manchester var fulla av ”sysslösa barn i trasor. De inte bara förspiller sin tid, de får också för vana att spela”, och så vidare. Han lovordade fattigskolor som lärde ut flit, sparsamhet, ordning och regelbundna vanor: ”Eleverna är här tvungna att stiga upp i tid och att vara mycket punktliga”.⁸⁸

När William Temple 1770 förespråkade att fattiga barn vid fyra års ålder skulle sändas till fattiggårdar, där de skulle sysselsättas med tillverkningsarbete och få två timmars skolundervisning om dagen, talade han rent ut om förfarandets effekt att anpassa barnen socialt:

Det är till avsevärd nytta att de, på ett eller annat sätt, hålls ständigt sysselsatta under minst tolv timmar om dagen, vare sig de förtjänar sitt levebröd eller inte; ty på så vis hoppas vi att den uppväxande generationen skall bli så van vid ständig sysselsättning att denna till slut skall bli behaglig och underhållande för dem . . .⁸⁹

Powell såg 1772 också utbildningen som en träning i ”vanan att vara flitig”. Så snart barnet hade fyllt sex eller sju år skulle det ”vänjas vid, och finna sig väl till rätta med, arbete och strapatser”.⁹⁰ Pastor William Turner, som skrev från Newcastle 1786, rekommenderade Raikes' skolor som ”ett föredöme i fråga om ordning och regelbundenhet”, och citerade en tillverkare av hampa och lin i Gloucester som bekräftade att skolorna hade åstadkommit en oerhörd förändring: ”de har . . . blivit fogligare och lydigare, och mindre grälsjuka och hämndlystna”.⁹¹ Uppmaningar till punktlighet och regelbundna vanor finns inskrivna i ordningsreglerna för alla de tidiga skolorna:

Varje elev måste vara i klassrummet på söndagar, klockan nio på morgonen och halv två på eftermiddagen. Annars mister hon sin plats söndagen därpå, och får gå sist.⁹²

Så snart barnet kom innanför skolgrindarna befann det sig i en annan värld — den disciplinerade tidens. Vid de metodistiska söndagsskolorna i York bötfälldes lärarna om de inte var punktliga. Den första ordningsregel som eleverna fick lära sig var:

Jag skall komma till skolan . . . några minuter före klockan halv tio . . .

Så snart de var på plats stod de under närmast militär disciplin:

Inspektorn skall ringa en gång till . . . då han ger tecken med handen reser sig hela skolan på samma gång från sina platser . . . vid ett andra tecken vänder sig eleverna om . . . vid ett tredje går de tyst och långsamt till de platser de fått sig tilldelade för läxläsning . . . därpå uttalar han ordet

⁸⁸ Clayton: anført ställe, s. 19 och 42-43.

⁸⁹ Citerat i Furniss: anført arbete, s. 114.

⁹⁰ Anonymus [Powell]: *A View of Real Grievances* (London 1772), s. 90.

⁹¹ W. Turner: *Sunday Schools Recommended* (Newcastle 1786), s. 23 och 42.

⁹² Rules for the Methodist School of Industry at Pocklington, for the instruction of Poor Girls in *Reading, Sewing, Knitting and Marking* (York 1819), s. 12.

”Börja!” . . .⁹³

Angreppet från så många håll mot folkets gamla arbetsvanor undgick givetvis inte att ifrågasättas. Under det första stadiet finner vi ett enkelt motstånd⁹⁴, men under nästa stadium, när den nya tidsdisciplinen tvingas fram, börjar arbetarna kämpa inte *mot* tiden, utan *om* den. Dokumentationen här är inte helt klar, men i de bättre organiserade hantverks- branscherna, i synnerhet i London, råder det inget tvivel om att arbetsdagen blev allt kortare på 1700-talet efter hand som sammanslutningarna utvecklades. Lipson anför fallet med Londonskräddarna, vilkas arbetsdag förkortades 1721 och sedan en gång till 1768. Vid båda tillfällena förkortades också matrasterna under dagen — arbetsdagen komprimerades.⁹⁵ Mot slutet av 1700-talet finns vissa tecken på att vissa gynnade branscher hade kommit ned i en arbetsdag på cirka tio timmar.

En sådan situation kunde bara råda i enstaka branscher och på en gynnsam arbetsmarknad. En hänvisning i en pamflett från 1827 till ”det engelska systemet att arbeta från sex på morgonen till sex på kvällen”⁹⁶ kanske är en tillförlitligare uppgift på hur mycket man i allmänhet väntade sig att en hantverkare skulle arbeta utanför London på 1820-talet. I lågstatusyrkena och inom hemarbetet utvecklades arbetsdagen förmodligen åt andra hållet (när det fanns arbete att få).

Det var just i de industrier — textilfabrikerna och de mekaniska verkstäderna — där den nya tidsdisciplinen var strängast, som striden om tiden blev intensivast. Först försökte några av de värsta företagen beröva arbetarna all kännedom om tiden. Ett vittne förklarade:

”Jag arbetade på herr Braids fabrik. Där arbetade vi så länge vi kunde se på sommaren, och jag kunde inte säga hur mycket klockan var när vi slutade. Det fanns ingen annan än husbonden och husbondens son som hade en klocka, så vi visste inte hur mycket klockan var. Det fanns en man som hade klocka . . . Den lade husbonden beslag på, eftersom mannen talat om för de andra vad klockan var . . .”⁹⁷

Ett vittne i Dundee säger något liknande:

... i själva verket fanns det ingen regelbunden arbetstid. Våra chefer och överordnade gjorde som de ville med oss. Klockorna på fabrikerna ställdes ofta fram på morgonen och tillbaka på kvällen. I stället för att vara instrument som mätte tiden användes de för att dölja bedrägeri och förtryck. Fast alla arbetarna visste om detta var det ingen som vågade säga det, och ingen torde heller ha en klocka på sig, eftersom det inte var ovanligt att den man trodde visste för mycket om urmakerikonsten blev avskedad.⁹⁸

Småskurna knep användes för att förkorta matrasten och förlänga arbetsdagen. Ett vittne inför Sadler's Committee sade:

Varje företagare vill genast bli herreman, och de vill sno åt sig så mycket de har den minsta möjlighet till. Klockan ringer alltså att arbetsdagen är slut en halv minut för sent, och att den skall börja ungefär två minuter för tidigt . . . Om klockan är som den brukar väger minutvisaren över. Så snart den passerar jämviktspunkten faller den tre minuter på en gång. Alltså återstår bara tjugosju

⁹³ *Rules for the Government, Superintendence, and Teaching of the Wesleyan Methodist Sunday Schools*, York (York 1833). Se även Harold Silver: *The Concept of Popular Education* (London 1965), s. 32-42; David Owen: *English Philanthropy, 1660-1960* (Cambridge, Mass., 1965), s. 23-27.

⁹⁴ Den bästa redogörelsen för företagens problem finns i S. Pollard: *The Genesis of Modern Management* (London 1965), kapitel 5: ”The Adaptation of the Labour Force”.

⁹⁵ E. Lipson: *The Economic History of England*, 6th edn. (London 1956), iii, s. 404-406. Se till exempel J. L. Ferri: *Londres et les Anglais* (Paris, An xii), i, s. 163-164. En del av källorna rörande arbetstiden diskuteras i G. Langenfelt: *The Historic Origin of the Eight Hours Day* (Stockholm 1954).

⁹⁶ *A Letter on the Present State of the Labouring Classes in America*, by an intelligent Emigrant at Philadelphia (Bury 1827).

⁹⁷ Alfred [S. Kydd]: *History of the Factory Movement*. . . (London 1857), i, s. 283, citerat i P. Mantoux: *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century* (London 1948), s. 427.

⁹⁸ Anonymus: *Chapters in the Life of a Dundee Factory Boy* (Dundee 1887), s. 10.

minuter, i stället för trettio.⁹⁹

En strejkaffisch från ungefär samma tid, från Todmorden, uttryckte saken mer rättframt:

”om den där smutsige individen 'gamle Robertshaw's maskinskötare', inte sköter sina egna angelägenheter och låter oss sköta våra, så skall vi snart fråga honom hur länge sedan det är han fick ett glas öl för att få oss att arbeta tio minuter för länge.”¹⁰⁰

Den första generationen fabriksarbetare fick lära sig av sina herrar hur viktig tiden var. Den andra generationen bildade sina kommittéer för kortare arbetstid i tiotimmarsrörelsen. Den tredje generationen krävde övertidsersättning. De hade accepterat företagarnas kategorier och lärt sig att slå tillbaka inom dem. De hade lärt sig sin läxa, att tid är pengar, och de hade lärt sig den bara alltför väl.¹⁰¹

6

Hittills har vi sett en del av de yttre påtryckningar som drev igenom denna disciplin, men hur var det när denna disciplin fördes över på det inre planet? Hur långt tvingades den igenom, och hur långt togs den för given? Vi borde kanske än en gång vända på problemet och placera det inom den puritanska etikens utveckling. Man kan inte påstå att det låg något radikalt nytt i att lovorda fliten eller i den moraliska kritiken av lättjan, men det fanns kanske en ny envishet, en fastare betoning, när de moralister som accepterat den nya disciplinen för egen del också ålade arbetarna den. Långt innan fickuret hade blivit överkomligt för hantverkaren erbjöd Baxter och hans gelikar åt varje människa en egen, inre, moralisk tidmätare.¹⁰² Baxter kommer till exempel, i sin *Christian Directory*, med många variationer på temat att återvinna tiden:

Använd varje minut som den dyrbaraste skatt, och ägna den helt åt pliktens väg.

Bilden av tiden som pengar är starkt markerad, men Baxter tycks ha tänkt sig en läsekrets av köpmän:

Tänk på vilken vinst det är att återvinna tiden . . . inom all handel och köpenskap. I jordbruket och i allt förvärsarbete brukar vi säga om den som blivit rik på det, att han har väl använt sin tid.¹⁰³

Oliver Heywood, i *Youth's Monitor* (1689), vänder sig till samma läsekrets:

Lägg märke till utbytestiden, se på din marknad! Det finns särskilda perioder som gör det lätt för dig att uträtta dina affärer lätt och framgångsrikt. Det finns kritiska ögonblick som kan föra dig långt framåt, om du handlar då. Den tid då du kan göra gott eller ta emot det goda varar inte för alltid. Marknadstiden varar inte hela året . . .¹⁰⁴

Den moraliska retoriken pendlar snabbt mellan två poler. Å ena sidan betonar den hur kort livet är för oss dödliga, om man ställer det inför yttersta domens visshet. Till exempel Heywoods *Meetness for Heaven* (1690):

Tiden varar inte, utan svinner snabbt undan, men det eviga beror på tiden. I denna värld antingen vinner eller mister vi den eviga lyckan. Evighetens stora tyngd hänger på livets tunna och sköra tråd . . . Detta är vår arbetsdag, vår marknadstid. Ack, mina herrar! Sov inte, ty då kanske ni vaknar

⁹⁹ P. P., 1831-1832, xv, s. 177-178. Se även exemplet från fabrikskommissionen (1833) i Mantoux: anfört arbete, s. 427.

¹⁰⁰ Affisch i min ägo.

¹⁰¹ För en diskussion om nästa stadium, när arbetarna hade lärt sig ”spelreglerna”, se E. J. Hobsbawm: *Labouring Men* (London 1964), kap. xvii: ”Custom, Wages and Work-load”.

¹⁰² John Preston använde urverket som bild 1628: ”I detta egendomliga religionsurverk kommer varje felaktigt stift eller hjul att störa allt”: *Sermons Preached before His Majestie* (London 1630), s. 18. Jämför R. Baxter: *A Christian Directory* (London 1673), i. s. 285: ”En vis och skicklig kristen bör ordna sina sysslor så att var och en har sin egen plats, och allt bör vara... som delarna i ett urverk eller i en annan maskin, som alla måste vara förenade, och som var och en måste sitta på sin rätta plats.”

¹⁰³ *Ibid.*: i, s. 274-275 och 277.

¹⁰⁴ *The Whole Works of the Rev. Oliver Heywood* (Idle 1826), v. s. 575.

i helvetet, där det inte finns någon förlossning, där ni inte kan återvinnas.

Eller än en gång ur *Youth's Monitor*: Tiden

... är en alltför dyrbar gåva för att vi skall förakta den . . . Den är den gyllene kedja på vilken hänger en väldig evighet. Tidens förlust är outhärdlig, ty den är oåterkallelig.¹⁰⁵

Eller ur Baxters *Directory*:

Ack, var har de människor sina hjärnor, och av vilken metall är deras förhärdade hjärtan, som i lättja kan förlösa den tid, den lilla tid, den enda tid som skänkts dem för deras själars eviga frälsning?¹⁰⁶

Å andra sidan har vi de mest krasst världsliga uppmaningar att hushålla med tiden. Baxter råder till exempel, i *The Poor Man's Family Book*:

Sov inte längre tid än din hälsa kräver, ty dyrbar tid skall inte förlösas på onödig lättja . . . klä snabbt på dig . . . och utför dina sysslor med oavbruten flit.¹⁰⁷

Båda traditionerna fortsatte, via Laws *Serious Call*, till John Wesley. Själva ordet ”metodist” betonar denna hushållning med tiden. Hos Wesley har vi också dessa båda ytterligheter — ständigt nya påminnelser om vår dödlighet och den praktiska moralpredikan. Det var de förstnämnda (och inte helvetets eld) som ibland gav hans predikningar en hysterisk överton, och som fick de nyomvända att plötsligt inse hur syndiga de var. Han fortsätter också med bildspråket tid—pengar, men mindre uttalat som köpenskaps- eller marknadstid:

Vandra medan ni har ljuset, säger aposteln . . . återvinn tiden, spar all tid du kan för de bästa ändamålen, friköp varje flyktigt ögonblick ur syndens och Satans händer, ur lättjans, bekvämlighetens, njutningens och de världsliga sysslornas händer . . .

Wesley, som aldrig skonade sig själv och som tills han blev åttio varje dag gick upp klockan fyra på morgonen (han gav order att gossarna på Kingswood School också måste göra det), gav 1786 som traktat ut sin predikan om *Plikten och fördelarna med att gå upp tidigt*:

Genom att köttet blir *uppblött* . . . så länge mellan varma lakan, blir det så att säga förvällt, mjukt och slappt. Nerverna kommer också snart ur lag.

Detta påminner oss om Isaac Watts latmask. Vart än Watts såg i naturen, så påminde det ”flitiga lilla biet” eller solen som gick upp i ”rättan tid” den obotfärdiga människan om samma läxa.¹⁰⁸ Jämte metodisterna tog även evangelikalerna upp ämnet. Hannah More bidrog med sina egna oförgängliga rader om ”Early Rising”:

Thou silent murderer, Sloth, no more My mind imprison'd keep;
Nor let me waste another hour With thee, thou felon Sleep.¹⁰⁹

(Du tyste mördare, lättja, skall inte längre / hålla mitt sinne fånget. / Må jag inte heller förspilla en timme till / med dig, du ondskefulla sömn.)

I en av sina traktater, *The Two Wealthy Farmers*, lyckas hon föra in bilden av tid som pengar på arbetsmarknaden:

När jag på lördagskvällen kallar in mina arbetare för att betala dem, påminner det mig ofta om den stora räakenskapens dag då jag, och du, och vi alla, skall ställas till svars för det vi gjort . . . När jag ser att en av mina män har gått miste om den lön han skulle ha fått, därför att han förspillt sin tid på en marknad, och att en annan har försummat en arbetsdag genom drycken-skap . . . då kan jag inte låta bli att säga till mig själv: Natten nalkas, lördagskvällen är inne.

¹⁰⁵ Ibid., v. s. 286-287 och 574. Se även s. 562.

¹⁰⁶ Baxter: anförd arbete, i, s. 276.

¹⁰⁷ R. Baxter: *The Poor Man's Family Book*, 6th edn. (London 1697) s. 290-291.

¹⁰⁸ *Poetical Works of Isaac Watts*, D. D. (Cooke's Pocket edn., London [1802]), s. 224, 227, 232. Ämnet är naturligtvis inte nytt. Chaucers kyrkoherde sade: ”Sleepinge longe in quiete is eek a great notice to Lecherie.”

¹⁰⁹ H. More: *Works* (London 1830), ii, s. 42. Se även s. 35: ”Time”.

Ingen ånger eller flit hos dessa arma män kan nu gottgöra en dålig veckas arbete. Denna vecka har gått till evigheten.¹¹⁰

Långt före Hannah Mores tid hade dock talet om det nitiska hushållandet med tiden upphört att vara något speciellt för den puritanska, metodistiska eller evangelikal traditionen. Det var Benjamin Franklin, som hela livet intresserade sig för klockor och som bland sina bekanta räknade John Whitehurst från Derby, kontrollurets uppfinnare, som gav ämnet dess mest otvetydiga världsliga uttryck:

Eftersom vår tid har standardiserats, och dagens valuta myntats i timmar, förstår den flitige att till verklig fördel utnyttja varje del av tiden i sina olika yrken; och den som är slösaktig med tiden förslösar i själva verket sina pengar. Jag minns en driftig kvinna, som till fullo förstod *tidens* inneboende värde. Hennes man var skomakare, och en utmärkt hantverkare, men han brydde sig aldrig om hur minuterna gick. Förgäves försökte hon inpränta i honom att *tid är pengar*. Han var för klok för att förstå henne, och det blev hans fördärv. När någon på ölstugan, bland hans sysslolösa kamrater, anmärkte att klockan slog elva säger han: ”Vad är väl det för oss?” Om hon sände bud till honom med gossen att klockan slagit tolv: ”Säg åt henne att ta det lugnt, för mer kan hon inte bli.” Om den hade slagit ett: ”Be henne inte oroa sig, för den är ju verkligen inte mycket.”¹¹¹

Man kan misstänka att hågkomsten härrör sig från London, där Franklin arbetade som typograf på 1720-talet — fast han aldrig, enligt vad han försäkrar oss i sin självbiografi, följde sina arbetskamraters vana att helga måndagen. Det är på något sätt träffande att den ideolog som gav Weber hans centrala text för att belysa den kapitalistiska etiken¹¹² inte kom från Gamla Världen utan från Nya — den värld som skulle uppfinna stämpeluret och tidsstudierna, i en utveckling som nådde sin höjdpunkt med Henry Ford.¹¹³

7

På alla dessa sätt — genom uppdelning av arbetet, genom övervakning av arbetet, genom böter, genom ringklockor och ur, genom pengar som stimulans, genom predikan och undervisning genom bekämpande av marknader och tidsfördriv — utformades nya arbetsvanor, och genomdrevs en ny tidsdisciplin. Ibland tog det flera generationer (som i the Potteries), och vi har anledning att tvivla på att det någonsin skedde helt. Oregelbundna arbetsrytmer levde kvar (och till och med institutionaliserades) in i vårt sekel, framför allt i London och de stora hamnstäderna.¹¹⁴

Under hela 1800-talet fortsatte propagandan för hushållning med tiden att riktas mot arbetarna. Retoriken blev simplare, hänvisningarna till evigheten krassare, moralpredikningarna banalare. I tidiga viktorianska traktater och i tidens lektyr för massorna kvävs man av den stora mängden sådant material. Evigheten har dock nu blivit dessa oupphörliga skildringar av fromt folk på dödsbädden (respektive syndare som slås ihjäl av åskan), medan moralpredikningarna numera inte är mycket mer än små historier om ödmjuka människor som

¹¹⁰ Ibid., iii, s. 167.

¹¹¹ Poor Richard's Almanac, Jan. 1751, i *The Papers of Benjamin Franklin*, ed. L. W. Labaree & W. J. Bell (New Haven, 1961), iv, s. 86-87.

¹¹² Max Weber: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (London 1930), s. 48-50 och passim.

¹¹³ Ford inledde sin karriär med att reparera klockor. Eftersom lokal tid inte stämde överens med järnvägarnas standardtid gjorde han en klocka med dubbla visare, som angav båda två — en olycksbådande början: H. Ford: *My Life and Work* (London 1923), s. 24.

¹¹⁴ Det finns en rik litteratur om 1800-talets hamnkvarter som belyser detta. Under de senaste åren har dock hamnarnas tillfällighetsarbetare upphört att vara offer för arbetsmarknaden (som Mayhew såg dem), utan kännetecknas av att de föredrar höga löner framför trygghet: se K. J. W. Alexander: ”Casual Labour and Labour Casualties”. *Trans. Inst. of Engineers and Shipbuilders in Scotland* (Glasgow 1964). I den här uppsatsen har jag inte berört de nya arbetsscheman som infördes i det industriella samhället — framför allt nattskift (gruvor, järnvägar m.m.): se anmärkningarna i ”Journey-man Engineer” [T. Wright]: *The Great Unwashed* (London 1868), s. 188-200; M. A. Pollock (ed.): *Working Days* (London 1926), s. 17-28; Tom Nairn: *New Left Review*, no. 34 (1965), s. 38.

gjort gott genom att stiga upp tidigt på morgonen och vara flitiga. Den sysslösa klassen började upptäcka ”problemet” (som vi hör så mycket talas om i dag) med massornas sysslöshet. En avsevärd del av kroppsarbetarna (upptäckte en moralist till sin oro) hade efter arbetsdagens slut

flera timmar kvar av dagen, och kan tillbringa dem nästan som de vill. Och på vilket sätt . . . används då denna dyrbara tid av dem som inte odlat sin själ? . . . Vi kan ofta se att de helt enkelt slår ihjäl denna tid. En timme, eller flera timmar i sträck . . . sitter de på en bänk, eller ligger på en strand eller kulle . . . och bara hänger sig åt lättja . . . eller samlas i grupper vid väggkanten, beredda att i vad som än sker finna anledning till grova skämt, i det de är oförskämda, eller yttrar några plumpa grovheter, på de förbipasserandes bekostnad . . .¹¹⁵

Detta var uppenbarligen värre än bingo: de var inte bara improduktiva, de var fräcka också. I ett moget kapitalistiskt samhälle måste all tid konsumeras, marknadsföras, *användas*. Det är anstötligt att arbetskraften bara ”fördriver tiden”.

Men hur långt lyckades egentligen denna propaganda? Hur långt kan vi faktiskt tala om en radikal omstrukturering av människans samhällsnatur och arbetsvanor? På annat håll har jag anfört vissa skäl att anta, att denna disciplin i själva verket fördes över på det inre planet, och att vi kan se det tidiga 1800-talets metodistsektorer som en konkret gestaltning av den psykiska kris detta medförde.¹¹⁶ Precis som köpmännens och adelns nya tidskänsla under renässansen tycks finna ett uttryck i det ökade dödlighetsmedvetandet, på samma sätt kan man hävda att denna känslas utsträckande till arbetarna under den industriella revolutionen (jämte tidens risker och höga dödlighetsfrekvens) delvis förklarar den besatta betoningen av döden i predikningar och traktater som vände sig till arbetarklassen. Ur positiv synvinkel kan man också påpeka att efter hand som den industriella revolutionen framskrider, blir pengar som stimulans och vidgade konsumentsatsningar — de påtagliga belöningarna för en produktiv tidskonsumtion, och tecken på en ny, ”förutsäggande” inställning till framtiden¹¹⁷ — uppenbarligen allt effektivare. På 1830- och 1840-talen iakttog man allmänt att den engelske industriarbetaren skilde sig från sin irländske kollega inte genom att han kunde arbeta hårdare utan genom sina regelbundna vanor, sin metodiska energiinsats, och kanske också av en förträngning inte av njutningsbegäret men av förmågan att slappna av på det gamla ohämmade sättet.

Det är omöjligt för oss att kvantifiera tidskänslan hos en, eller hos en miljon, arbetare. Däremot är det möjligt att göra en jämförande kontroll, för det som de merkantilistiska moralisterna sade om 1700-talets engelska fattigas sätt att inte reagera på ekonomiska stimuli och disciplin upprepas ofta, av den ekonomiska tillväxtens observatörer och teoretiker, om u-länderna i dag. De mexicanska bönderna under början av detta sekel betraktades som slöa och barnsliga. Den mexicanske gruvarbetaren hade för vana att återvända till sin by för sådd och skörd:

Hans brist på initiativkraft, hans oförmåga att spara, hans frånvaro i samband med alltför många helger, hans villighet att arbeta bara tre eller fyra dagar i veckan om han klarade sig på den lönen, hans osläckbara sprittörst — allt nämndes som bevis på hans naturliga underlägsenhet.

Han reagerade inte på direkt lönestimulans, och i likhet med 1700-talets engelske kol- eller tenngruvarbetare fick man mer arbete ur honom när han arbetade på ackord:

Får han ett anställningsavtal som säger att han får så och så mycket pengar för varje ton han bryter, och att det inte spelar någon roll hur lång tid han tar på sig, eller hur ofta han sitter och begrundar livet, så arbetar han anmärkningsvärt idogt.¹¹⁸

¹¹⁵ John Foster: *An Essay on the Evils of Popular Ignorance* (London 1821), s. 180-185.

¹¹⁶ Thompson: anfört arbete, kapitel xi och xii.

¹¹⁷ Se den viktiga diskussionen om sådana attityder och deras inverkan på det sociala och ekonomiska uppträdandet i P. Bourdieu: anfört arbete.

¹¹⁸ Citerat i M. D. Bernstein: *The Mexican Mining Industry, 1890-1950* (New York, 1964), kap. vii; se även M. Mead: anfört arbete, s. 179-182.

Med en generalisering som stöds av en annan studie av de mexicanska arbetsvillkoren anmärker Wilbert Moore:

Arbetet är nästan alltid uppgiftsorienterat i icke-industriella samhällen . . . och . . . det kan vara lämpligt att knyta lönerna till uppgifterna och inte direkt till arbetstiden i u-landsområden.¹¹⁹

Problemet återkommer i åtskilliga former i litteraturen om ”industrialiseringen”. För den som vill skapa ekonomisk tillväxt kan problemet tyckas gälla frånvarofrekvensen — hur skall företaget ta itu med den obotfärdige arbetaren på plantagen i Kamerun, när denne undrar: ”Hur skulle en människa kunna arbeta på det viset, dag efter dag, utan att vara borta? Skulle han inte dö?”¹²⁰

. . . det afrikanska livets hela sedvana gör en jämnt hög ansträngningsnivå under en arbetsdag av en viss längd till en större börda, båda fysiskt och psykiskt, än i Europa.¹²¹

Tidsåtaganden i Mellanöstern eller Latinamerika behandlas ofta något nonchalant enligt europeisk måttstock. Nya industriarbetare vänjer sig bara så småningom vid regelbundna arbetstider, regelbunden närvaro och en regelbunden arbetstakt. Transportplaner och leveranser kan man inte alltid lita på . . .¹²²

Problemet kan också se ut att gälla hur man anpassar landsbygdens årsrytm, med dess profana och religiösa högtider, till industriproduktionens behov:

Fabrikens arbetsår måste stämma överens med arbetarnas krav, mer än med det som skulle vara idealiskt för effektivast möjliga produktion. Flera försök av företagsledningarna att ändra på arbetsmönstret har slagit slint. Fabriken återgår till en arbetsplan som passar cantelanon.¹²³

Eller också kan det, som under de första åren för bomullsspinnerierna i Bombay, se ut att gälla hur man behåller en arbetsstyrka till priset av att man fortsätter med ineffektiva produktionsmetoder — elastiska tidsscheman, oregelbundna raster och måltider och så vidare. För det mesta, i länder där banden mellan det nya fabriksproletariatet och deras släktingar (och kanske markarrenden eller markrättigheter) i byarna är mycket intimare — och bevaras mycket längre — än i England, ser det ut att gälla hur man disciplinerar en arbetsstyrka som bara delvis och temporärt binder sig för det industriella sättet att leva.¹²⁴

Källorna är rikliga, och genom sin kontrastverkan påminner de oss om hur långt vi har hunnit

¹¹⁹ W. E. Moore: *Industrialization and Labor* (Ithaca 1951), s. 310, samt s. 44-47 och 114-122.

¹²⁰ F. A. Wells och W. A. Warmington: *Studies in Industrialization: Nigeria and the Cameroons* (London 1962), s. 128.

¹²¹ *Ibid.*, s. 170. Se även s. 183, 198, 214.

¹²² Edwin J. Cohn: ”Social and Cultural Factors affecting the Emergence of Innovations”, i *Social Aspects of Economic Development* (Economic and Social Studies Conference Board, Istanbul 1964), s. 105-106.

¹²³ Manning Nash: ”The Recruitment of Wage Labor and the Development of New Skills”, *Annals of the American Academy*, cccv (1956), s. 27-28. Se även Manning Nash: ”The Reaction of a Civil-Religious Hierarchy to a Factory in Guatemala”, *Human Organization*, xiii (1955), s. 26-28, och B. Salz: anförut arbete (not 6 ovan), s. 94-114.

¹²⁴ W. E. Moore och A. S. Feldman (eds.): *Labor Commitment and Social Change in Developing Areas* (New York 1960). Användbara studier av anpassning och frånvarofrekvens är bland annat W. Elkan: *An African Labour Force* (Kampala 1956), i synnerhet kap. ii och iii, samt F. H. Harbison och I. A. Ibrahim: ”Some Labor Problems of Industrialization in Egypt”, *Annals of the American Academy*, cccv (1956), s. 114-129. M. D. Morris: *The Emergence of an Industrial Labor Force in India* (Berkeley 1965) räknar inte som allvarliga problemen med disciplinen, frånvarofrekvensen, årliga fluktuationer i sysselsättningen och så vidare i bomullsspinnerierna i Bombay mot slutet av 1800-talet, men på många punkter tycks hans argument stämma illa överens med hans eget bevismaterial: se s. 85, 97, 102; se även C. A. Myers: *Labour Problems in the Industrialization of India* (Cambridge, Mass., 1958), kap. iii, och S. D. Mehta: ”Professor Morris on Textile Labour Supply”, *Indian Economic Journal*, i, no. 3 (1954), s. 333-340. Professor Morris' ”The Recruitment of an Industrial Labor Force in India, with British and American Comparisons”, *Comparative Studies in Society and History*, ii (1960) förenklar och missförstår de brittiska källorna. Användbara studier av en arbetsstyrka som bara delvis ”bundet sig” är G. V. Rimlinger: *Autocracy and the early Russian Factory System*, *Jour. Econ. Hist.*, xx (1960) och T. V. Von Laue: ”Russian Peasants in the Factory”, *ibid.*, xxi (1961).

vänja oss vid annorlunda discipliner. Mogna industrisamhällen av alla varianter kännetecknas av tidshushållning och av en klar uppdelning mellan arbete och fritid.¹²⁵ När vi nu har fört problemet så långt, kan vi dock själva tillåta oss att moralisera litet på 1700-talets sätt. Det viktiga är inte "levnadsstandarden". Om tillväxtens teoretiker så vill kan vi hålla med om att den äldre folkulturen på många sätt var ofruktbar, intellektuellt tom, livlös och helt enkelt förbannat torftig. Utan tidsdisciplin skulle vi inte kunna ha den industriella människans envisa krafter, och vare sig denna disciplin kommer i form av metodism, stalinism eller nationalism så kommer den hur som helst till u-länderna.

Det som måste sägas är inte att det ena sättet att leva är bättre än det andra, utan att detta är ett område för mycket vidsträckt konflikter; att historien inte bara handlar om neutrala och oundvikliga teknologiska förändringar, utan också om utsugning och motstånd mot utsugning; och att värden inte bara kan vinnas utan också förloras. Den snabbt växande litteraturen om industrialiseringens sociologi är som ett landskap som har svetts av tio års moralisk torka. Man måste färdas genom tiotusentals ord förtorkade och ohistoriska abstraktioner mellan varje oas av mänsklig verklighet. Alldeles för många av de västerlänningar som vill skapa tillväxt verkar alldeles för självbelåtna i fråga om de karaktärsförbättrande gåvor som de skänker sina underutvecklade bröder. Kerr och Siegel säger oss att arbetsstyrkans strukturering

... innebär att man stiftar vissa regler om arbetstid och fritid, om arbetsmetoderna och lönens storlek, om rörelser in i och ut ur arbetet och från den ena ställningen till den andra. Den innebär regler för att upprätthålla kontinuiteten i arbetsprocessen . . . att man försöker göra risken för enskild eller organiserad revolt så liten som möjligt, att man bidrar med en världssyn, en ideologisk orientering, en tro . . .¹²⁶

Wilbert Moore har till och med gjort upp en förteckning över de "genomgripande värderingarna och normativa orienteringarna med hög relevans för samhällsutvecklingen" "dessa förändringar i fråga om tro och attityd är 'nödvändiga' om man skall kunna uppnå en snabb ekonomisk och social utveckling":

Opersonlighet: bedömning av meriter och prestationer, inte av social bakgrund eller ovidkommande egenskaper.
 Specifika relationer både vad gäller växelverkans sammanhang och dess gränser.
 Rationalitet och problemlösning.
 Punktlighet.
 Erkännande av individuellt begränsat men systematiskt sammankopplat inbördes beroende.
 Disciplin, respekt för egendomsrätten ...

Dessa, jämte "insatser och rörlighetssträvanden", är inte, försäkrar oss professor Moore

avsedda som en uttömmande förteckning över den moderna människans förtjänster . . . "Hela människan" älskar också sin familj, dyrkar sin Gud och ger uttryck åt sin estetiska förmåga, men han håller var och en av dessa övriga orienteringar "på dess rätta plats".¹²⁷

Vi har ingen anledning att förvåna oss över att de 1900-talets baxtrar, som på så vis "bidrar med en ideologisk orientering", hälsas välkomna av Ford Foundation. Mindre lätt att förklara är att de så ofta presenteras i publikationer som finansieras av UNESCO.

8

Detta är ett problem som Tredje Världens folk måste leva med och växa igenom. Man får

¹²⁵ Se G. Friedmann: "Leisure and Technological Civilization", *Int. Soc. Science Jour.*, xii (1960), s. 509-521.

¹²⁶ C. Kerr och A. Siegel: "The Structuring of the Labor Force in Industrial Society: New Dimensions and New Questions", *Industrial and Labor Relations Review*, ii (1955), s. 163.

¹²⁷ E. de Vries and J. M. Echavarría (eds.): *Social Aspects of Economic Development in Latin America* (UNESCO 1963), s. 237. Se även min recension av W. E. Moore: *Man, Time and Society* (New York 1963) i *Peace News* den 26 juni 1964.

hoppas att de är på sin vakt mot manipulativa patentröslningar, som framställer de arbetande massorna bara som en trög arbetskraft. Även inom de avancerade industriländerna har detta på sätt och vis upphört att vara ett problem i det förflutna. Har vi kanske inte hunnit dithän att sociologerna nu diskuterar "fritidsproblemet" och en del av detta problem är hur fritiden har blivit ett problem. I sitt resonemangsäktenskap med kapitalismen bidrog puritanismen till att omvända människorna till en ny värdering av tiden, lärde barnen redan när de var små att göra varje timme bättre och genomsyrade folk med ekvationen $\text{tid} = \text{pengar}$.¹²⁸ En återkommande form av revolt inom Västerlandets industriella kapitalism, hos bohemer eller beatniks, har ofta varit att man struntat i att hålla några tider. Då uppstår den intressanta frågan: om puritanismen var en nödvändig del av den arbetsetik som gjorde det möjligt för den industrialiserade världen att bryta sig ur det förflutnas fattigdomsdrabbade ekonomier, kommer då den puritanska tidsvärderingen att börja upplösas när fattigdomens tryck lättar? Håller den redan på att upplösas? Kommer människorna att förlora sin rastlösa iver att målmedvetet konsumera tiden, som de flesta bär med sig tillsammans med armbandsuret?

Om vi skall få en utökad fritid i en automatiserad framtid, så är problemet inte "hur skall människorna kunna konsumera alla dessa ytterligare enheter fritid?" utan "vilken upplevelsekapacitet kommer att finnas hos de människor som har denna ostyrda fritid?" Om vi håller fast vid en puritansk tidsvärdering, en nyttovärdering, så blir frågan hur denna tid används, eller hur den utnyttjas av fritidsindustrin. Om människorna däremot känner sig mindre tvingade att se till tidsanvändningens ändamålsenlighet, så kanske vi blir tvungna att på nytt lära oss en del av den levnadskonst som gick förlorad under den industriella revolutionen, att fylla våra lediga stunder med rikare och lugnare personliga och sociala relationer, att än en gång riva murarna mellan arbetstid och fritid. Därur skulle komma en ny dialektik, där en del av de gamla aggressiva krafterna och disciplinerna förs över till de länder som just håller på att industrialiseras, medan de gamla industrialiserade länderna försöker återupptäcka upplevelseformer som glömts bort redan i förhistorisk tid:

... nuerna har på sitt språk ingen motsvarighet till vårt ord "tid". De kan därför inte som vi tala om tiden som om den vore någonting påtagligt som far förbi, kan slösas bort eller sparas och så vidare. Jag tror inte att de någonsin upplever samma känsla av att slåss mot tiden eller vara tvungna att samordna sina aktiviteter med en abstrakt tid, för deras referenspunkter är huvudsakligen själva aktiviteterna, som i allmänhet utförs lugnt. Händelserna följer logiskt på varandra, men de behärskas inte av något abstrakt system eftersom det inte finns några autonoma referenspunkter som aktiviteterna måste anpassas till exakt. Nuerna har det bra ställt.¹²⁹

Naturligtvis händer det aldrig att en kultur dyker upp igen i samma form som förut. Om människorna skall möta kraven både från en högt synkroniserad och automatiserad industri och från en allt större fritid, måste de på något sätt finna en ny syntes av element från det gamla och det nya, finna ett bildspråk som inte baseras vare sig på årstiderna eller marknaden utan på de mänskliga angelägenheterna. Punktlighet under arbetstid skulle uttrycka respekt för arbetskamraterna. Att utan särskilt syfte fördriva tiden skulle vara ett uppträdande som kulturen gav sitt bifall.

Detta kan knappast vinna bifall hos dem som ser "industrialiseringens" historia i till synes neutrala, men i själva verket djupt värdeladdade termer, så att den går ut på en allt större rationalisering i den ekonomiska tillväxtens tjänst. Denna tvist är minst lika gammal som den industriella revolutionen. Dickens såg Thomas Gradgrinds emblem ("beredd att väga och mäta varje paket av mänsklig natur, och tala om dess exakta mått") som det "dödsbringande statistiska uret" i hans observatorium, "som mätte varje sekund så det lät som ett slag mot ett

¹²⁸ Tankeväckande anmärkningar om denna ekvation finns i Lewis Mumfords och S. de Grazias arbeten, anförda i not 1 ovan; Paul Diesing: *Reason in Society* (Urbana 1962), s. 24-28; Hans Meyerhoff: *Time in Literature* (Univ. of California 1955), s. 106-119.

¹²⁹ E. Evans-Pritchard: anförd arbete, s. 103.

likkistlock”. Men rationalismen har fått nya sociologiska dimensioner sedan Gradgrinds tid. Det var Werner Sombart som — med hjälp av samma gamla kära urmakarbild — ersatte den mekaniska materialismens Gud med företagaren:

Om den moderna ekonomiska rationalismen är som ett urverk, måste det finnas någon som kan dra upp det.¹³⁰

Västerlandets universitet är i dag fulla av akademiska urmakare, som gärna vill få patent på nya uppdragningsnycklar. Få har dock hittills nått lika långt som Thomas Wedgwood, son till J osiah, som utformade en plan för att föra in Etruriens tids- och arbetsdisciplin i det lilla barnets formbara medvetande:

Min målsättning är hög — jag har försökt mig på ett mäterdrag som bör föregripa mänsklighetens långsamma framåtskridande med ett eller ett par sekler. Nästan varje tidigare steg i denna framrykning kan spåras till överlägsna karaktärens inflytande. Nu anser jag att i utbildningen av de största av dessa karaktärer har högst var tionde timme ägnats åt att forma de egenskaper som detta inflytande berott på. Låt oss anta att vi äger en detaljerad skildring av något osedvanligt genis tjugo första levnadsår — vilket kaos av sinnesintryck! . . . Hur många timmar, dagar, månader har inte slötsats bort på improduktiva sysslor! Vilken mängd av halvformade intryck och ofullgångna föreställningar har inte blandats till en enda stor förvirring . . .

Har det inte funnits, och finns det inte ännu, till och med i vår tids bäst reglerade sinnen några timmar varje dag som ägnats åt dagdrömmar, åt ostyrda och okontrollerade tankar?¹³¹

Wedgwoods plan gick ut på att utforma ett nytt, strängt, rationellt och isolerat utbildningssystem. Wordsworth föreslogs som tänkbar skolinspektör. Som svar skrev denne *The Prelude* — en studie i en skalds växande medvetande, och samtidigt en polemik mot

Tho Guides, the Wardens of our faculties,
And Stewards of our labour, watchful men
And skilful in the usury of time,
Sages, who in their prescience would controul
All accidents, and to the very road
Which they have fashion'd would confine us down,
Like engines . . .¹³²

(De vägvisare, väktare över våra sinnesförmögenheter / och förvaltare av vår arbetskraft, vaksamma män / och skickliga att ockra med tid, / vise män som i sitt förutseende skulle vilja kontrollera / alla olyckshändelser, och tvinga oss att följa just den väg / som de har lagt ut / som maskiner . . .)

Det finns nämligen ingen ekonomisk tillväxt som inte samtidigt är en kulturell tillväxt eller förändring, och det sociala medvetandets tillväxt, liksom skaldens, kan i sista hand aldrig planeras.

¹³⁰ ”Capitalism”, *Encyclopaedia of the Social Sciences* (New York 1953 edn.), iii, s. 205.

¹³¹ Thomas Wedgwood till William Godwin den 31 juli 1797, publicerat i David Erdmans viktiga artikel ”Coleridge, Wordsworth, and the Wedgwood Fund”, *Bulletin of the New York Public Library*, ix (1956).

¹³² *The Prelude* (London 1805 edn.), bok v, rad 377-383. Se även utkast i *Poetical Works of William Wordsworth*, ed. E. de Selincourt & Helen Darbishire (Oxford 1959), v, s. 346.